

Монголія і країна тангутів

Микола Пржевальський

Пржевальський Микола Михайлович

Монголія і країна тангутів.

Переклад Віктора Часника

Перша подорож у Центральній Азії

Нотатки

На початку листопада 1870 року, прокотивши на поштових через Сибір, я і мій молодий супутник Михайло Олександрович Пильцов прибули в Кяхту (1), звідки мала розпочатися наша подорож по Монголії і суміжним їй країнам Внутрішньої Азії.

Близькість чужих країв відчувалась для нас у Кяхті з першого ж разу. Вербечки верблюдів на вулицях міста, засмаглі, вилицюваті монголи, довгокосі китайці (2), чужа, незрозуміла мова все це ясно говорило нам, що ми стоїмо тепер напередодні того кроку, який повинен надовго розлучити нас з батьківщиною і всім, що тільки є там дорогого. Важко було миритися з такою думкою, але її суворий гніт зм'якшувався радісним очікуванням близького початку подорожі, про яку я мріяв з ранніх років своєї юності...

На всьому протязі від Кяхти до Урги (3), де відстань близько 300 верст, місцевість несе цілком характер кращих частин нашого Забайкалля; тут та ж велика кількість лісу і води, ті ж чудові луки на пологих гірських схилах словом, подорожньому ще ніщо не сповіщає про близькість пустелі. Абсолютна висота цього простору, від Кяхти до річки Хара-голу (4), приблизно близько 2500 футів (5); потім місцевість підвищується, і в місті Урзі підняття над рівнем моря сягає вже 4200 футів. Такий підйом становить північну околицю обширного плоскогір'я Гобі. (6)

Загалом, простір між Кяхтою і Ургою несе гористий характер, але гори тут досягають лише середньої висоти і притому здебільшого мають м'які форми. Відсутність різко окреслених вершин і великих диких скель, невисокі перевали і пологі скати — от загальний топографічний характер тутешніх гірських хребтів, які всі мають направлення від заходу до сходу. З цих хребтів, по ургінській дорозі, більш інших відрізняються за величиною три: один на північному березі річки Іро, (7) другий Манхадаї в середині і третій Мухур вже біля Урги. Перевал крутий і високий тільки через Манхадаї, але його можна обійти обхідним, більш східним шляхом.

Зрошення описуваного простору багате, і з річок найбільші суть Іро і Харагол, що впадають в Орхон, притоку Селенги (8). Ґрунт всюди чорнозем або суглинистий, вельми зручний для обробки; але культура ще не торкнулася цієї місцевості, і тільки верстах в ста п'ятдесяти від Кяхти розорано кілька десятин китайцями, які поселилися тут.

Гориста смуга, що залягла між Кяхтою і Ургою, досить багата і лісами. Втім, ліси ці, зростаючі головним чином на північних схилах гір, у своїх розмірах, формі і змішанні порід далеко не представляють того багатства, як наші сибірські.

З дерев тут переважають сосна, модрина і біла береза; в меншому числі до них домішуються кедр, осика і чорна береза; іноді гірські скати одягнені рідкісними кущами дикого персика і золотарнику (9). Потім скрізь, по долинах і відкритих схилах гір, росте чудова густа трава, що доставляє їжу монгольській худобі, яка цілий рік пасеться на паші.

У тваринному царстві взимку було трохи різноманітності. Усього частіше зустрічалися сірі куріпки, зайці та пищухи; зимуючі жайворонки та чечітки великими стадами трималися на дорозі. Красиві червононосі клушиці (10) траплялися все частіше і частіше, у міру наближення до Урги, де вони гніздяться навіть в будинку нашого консульства. У лісах, за словами місцевих жителів, водяться у великому числі козулі, а також ізюбри, кабани і ведмеді. Словом, фауна тутешньої місцевості, так само як і решта її природи, несе ще цілком сибірський характер.

Через тиждень по виїзді з Кяхти ми дісталися до міста Урги, де провели чотири дні у привітному сімействі нашого консула Я.П. Шишмарьова (11).

Місто Урга, головний пункт Північної Монголії, лежить на річці Толі, притоці Орхону, і відоме всім номадам виключно під ім'ям " Богдо-курінь " або " Да-курінь ", тобто священне стійбище; ім'ям ж "Урга", що походить від слова " Урго " (палац), охрестили його тільки росіяни.

Це місто складається з двох частин: монгольської і китайської. Перша власне і називається " Богдо-курінь ", а друга, лежача від неї в 4 верстах на схід, носить ім'я "Май-май-чен ", тобто торгове місце. У середині між обома половинами Урги поміщається на прекрасному піднесеному місці, недалеко від берега Толи, двоповерховий будинок російського консульства з флігелями та іншими прибудовами.

Жителів у всій Урзі вважається до 30 тисяч. Населення китайського міста, збудованого з глиняних фанз, складається виключно з китайців — чиновників і торговців. Ті й інші за законом не можуть мати при собі сімейств і взагалі обзаводитися міцною осілістю.

У монгольському місті на першому плані є кумирні зі своїми позолоченими куполами і палац кутухти — земного представника божества. Втім, цей палац за своєю зовнішністю майже не відрізняється від кумирень, між якими сама чудова за величиною і архітектурі — храм Майдари, майбутнього правителя світу. Це висока квадратна будівля із плоским дахом і зубчастими стінами, усередині неї, на узвишші, поміщається статуя Майдари в образі сидячої і усміхненої людини. Ця статуя має до 5 сажнів висоти і важить, як кажуть, близько 8000 пудів; вона зроблена з визолоченою міді в місті Долоннор *(19) , а потім по частинах перевезена в Ургу.

* Це місто лежить в південно-східній околиці Монголії і становить головне місце фабрикації всіх монгольських ідолів. (Прим. автора.) Перед статуєю Майдари знаходиться стіл з різними приношеннями, в числі яких не останнє місце займає

скляна пробка від нашого звичайного графіна; Довкола ж стін будівлі розміщено безліч інших дрібних божків (бурханів), а також різних священних картин. Крім кумирень і невеликого числа китайських фанз, решта помешкань монгольського міста складаються з повстяних юрт і маленьких китайських мазанок; ті й інші поміщаються завжди всередині огорожі, зробленої з частоколу. Подібні двори то витягнуті в одну лінію, так що утворюють вулиці, то розкидані купами без усякого порядку. У середині міста знаходиться базарна площа, і тут є чотири або п'ять лавок наших купців, які займаються дріб'язковим продажем російських товарів, а також транспортуванням чаю в Кяхту.

Населення монгольської частини Урги складається головним чином з лам, тобто з осіб, що належать до духовного стану; число їх у Богдо-курени простягається до 10 тисяч. Така цифра може здатися перебільшеною, але читач помириться з нею, коли дізнається, що з усього чоловічого населення Монголії принаймні одна третина належить ламському стану. Для навчання хлопчиків, призначених бути ламами, в Урзі знаходиться велика школа з підрозділами на факультети: богословський, медичний і астрологічний. Для монголів Урга по своєму релігійному значенню становить друге місто після Лхаси в Тибеті.

Як там, так і тут перебувають головні святині буддійського світу: в Лхасі далай-лама зі своїм помічником бань цинь — ердеї, а в Урзі кутухта, третя особа після тибетського патріарха. За ламаїстським вченням, ці святі, складаючи земне втілення божества, ніколи не вмирають, але тільки оновлюються смертю. Душа їх по смерті тіла, в якому вона мала місцеперебування, переходить в новонародженого хлопчика і через це являється людям у більш свіжому і юному образі.

Далай-лама, який знову віродився, відшукується в Тибеті за вказівкою свого померлого попередника; ургінський ж кутухта знаходиться пророцтвом далай-лами і також здебільшого в Тибеті. Тоді з Урги відправляється туди величезний караван, щоб привезти в Богдо-куринь новонародженого святого, за відшукування якого далай-ламі везуть подарунок грошима в 30 тисяч лан, іноді і більше.

З Ургою закінчується сибірський характер місцевості, яку має північна околиця Монголії. Переїжджаючи річку Толу, мандрівник залишає за собою останню проточну воду і тут же на горі Ханула, яка вважається священною, з тих пір як на ній полював імператор Канхе*, подорожній повинен розпрощатися з останнім лісом.

* Сучасник Петра Великого; кращий з імператорів маньчжурського дому, енергійний допитливий і вельми поважав європейців. (Примітка автора)

Далі на південь, до окраїн власне Китаю, тягнеться та сама пустеля Гобі*, яка залягла величезною смугою поперек східно-азіатського нагір'я, від західних підношів Кунь-луня до Хінганських гір, що відокремлюють Монголію від Маньчжурії.

* Слово " гобі " по-монгольськи означає рівнину безводну і безплідну або малотрав'янисту. Власне степ називається "тала". (Примітка автора.)

Як сказано вище, сибірський характер місцевості, з її горами, лісами і рясним зрошенням, закінчується біля Урги, і звідси на південь є вже чисто монгольська

природа. Через день шляху мандрівник зустрічає зовсім іншу обстановку.

Безмежний степ, то злегка хвилястий, то прорізаний грядами скелястих пагорбів, біжить в синіючу неясну далечінь горизонту і ніде не порушує свого одноманітного характеру.

То там, то тут пасуться численні стада і зустрічаються досить часто юрти монголів, особливо поблизу дороги.

Остання така гарна, що по ній можна зручно їхати навіть у тарантасі. Власне Гобі ще не почалася, і переходом до неї служить описувана степова смуга, з глинисто-піщаним ґрунтом, покритим прекрасною травою. Ця смуга тягнеться від Урги на північний захід по калганській дорозі верст на двісті і потім непомітно переходить у безплідні рівнини власне Гобі. Втім, і в цій останній місцевість несе більш хвилястий, ніж рівнинний характер, хоча абсолютно гладкі площі стеляться іноді на цілі десятки верст. Подібні місця особливо часто трапляються близько середини Гобі, тоді як в північній і південній її частинах зустрічається досить багато невисоких гір, або, правильніше, пагорбів, що стоять то окремими острівцями, то наче вишикувалися в поздовжні хребти. Ці гори підносяться лише на кілька сотень футів над навколишніми рівнинами і рясніють голими скелями. Їх ущелини і долини завжди зайняті сухими руслами потоків, в яких вода буває тільки під час сильного дощу, та й то лише на кілька годин. По таких сухих руслах розташовані колодязі, що доставляють воду місцевому населенню. Текучої води не зустрічається ніде на всьому протязі від річки Толи до окраїни власне Китаю, тобто майже на 900 верст. Тільки влітку, під час дощів, тут утворюються на глинистих площах тимчасові озера, які потім висихають в період спеки. Ґрунт у власне Гобі складається з крупнозернистого червонуватого гравію і дрібної гальки, до якої примішані різні камені, як, наприклад, іноді агати. Місцями зустрічаються смуги жовтого сипучого піску, втім далеко не настільки великі, як у південній частині тієї ж самої пустелі.

Населення у власне Гобі попадається незрівнянно рідше, ніж у степовій смузі, що передувала їй. Дійсно, хіба тільки монгол та його вічний супутник верблюд можуть вільно мешкати в цих місцевостях, позбавлених води і лісу, які розжарюються влітку до тропічної спеки, а зимою охолоджуються мало не до полярної холоднечі.

Взагалі Гобі своєю пустельністю і одноманітністю справляє на мандрівника важке, гнітюче враження. Цілими тижнями зряду перед його очима являються одні й ті ж образи: то неоглядні рівнини, що відливають (зимою) жовтуватим кольором висохлої торішньої трави, то чорнуваті пориті гряди скель, то пологі пагорби, на вершині яких іноді малюється силует швидконогого дзерена (20). Мірно крокують важко нав'ючені верблюди, йдуть десятки, сотні верст, але степ не змінює свого характеру, а залишається як і раніше похмурим і непривітним... Закотиться сонце, ляже темний полог ночі, безхмарне небо заіскриться мільйонами зірок, і караван, пройшовши ще трохи, зупиняється на ночівлю. Радіють верблюди, звільнившись з-під важких в'юків, і негайно ж вляжуться навколо намету погоничів, які тим часом варять свою невибагливу вечерю. Пройшла ще година, заснули люди і тварини і кругом знову

запанувала мертва тиша пустелі, ніби в ній зовсім немає живої істоти...

Поперек всієї Гобі, з Урги в Калган, крім поштового тракту, що утримується монголами, існує ще кілька караванних шляхів, де звичайно слідують каравани з чаєм. На поштовому тракті, через певну відстань, викопані колодязі і поставлені юрти, що замінюють наші станції; по караванному ж шляху монгольські стійбища співвідносяться з якістю і кількістю паші. Втім, на такі шляхи прикочовує звичайно лише бідне населення, що заробляє від караванів, які проходять мимо, то милостинею, то пастьбою верблюдів, то продажем сушеного скотинячого посліду, так званого аргала.

Останній має величезну цінність як у домашньому побуті номада, так і для мандрівника, тому що становить єдине паливо у всій Гобі.

Одноманітно потягнулися дні нашої подорожі. Попрямувавши середнім караванним шляхом, ми звичайно виходили опівдні і йшли до півночі, так що робили середнім числом щодня 40-50 верст. Вдень ми з товаришем здебільшого йшли пішки попереду каравану і стріляли птахів, що попадалися. Між останніми ворони незабаром зробилися нашими запеклими ворогами за своє нестерпне нахабство. Ще незабаром після виїзду з Кяхти я помітив, що кілька цих птахів підлітали до в'ючних верблюдів, які йшли позаду нашого возу, сідали на в'юк і потім щось тягли в дзьобі, відлітаючи убік. Докладне дослідження показало, що нахабні птиці розкльовали один з наших мішків з провізією і тягли звідти сухарі. Сховавши видобуток осторонь, ворони знову заявлялись за поживою. Коли справа роз'яснилося, то всі злодії були перестріляні, але через якийсь час з'явилися нові викрадачі і піддалися тієї ж долі. Подібна історія повторювалася майже щодня під час нашого переїзду з Кяхти в Калган.

Взагалі нахабство воронів в Монголії перевершує всяку ймовірність. Ці настільки обережні у нас птахи тут до того сміливі, що крадуть у монголів провізію мало не з намету. Мало того, вони сідають на спини верблюдів, пущених пастися, і роздзьобують їм горби. Дурна, боягузлива тварина тільки кричить у все горло та плює на свого мучителя, який, то злітаючи, то знову опускаючись на спину верблюда, пробиває сильним дзьобом часто велику рану. Монголи, які вважають гріхом вбивати птахів, не можуть нічим звільнитися від воронів, які завжди супроводжують кожний караван. Покласти що-небудь їстівне поза намету неможливо: воно негайно ж буде украдене настирливими птахами, які через брак кращої поживи обдирають навіть не вичинену шкуру на ящиках з чаєм.

Ворони, а потім шуліки були нашими заклятими ворогами під час експедиції. Скільки разів вони крали у нас навіть препаровані шкурки, не тільки що м'ясо, але зате і скільки ж сотень цих птахів поплатився життям за своє нахабство!

З інших пернатих в Гобі нам зустрічалися часто лише пустельники і монгольські жайворонки. Обидва ці види становлять характерну приналежність Монголії.

Пустельник, відкритий і описаний в кінці минулого століття знаменитим Палласом (21), поширюється через всю Середню Азію до Каспійського моря, а на південь зустрічається до Тибету.

* Паллас Петро-Симон (1741-1811) відомий натураліст, мандрівник, з 1768 року

працював в Російській академії наук. Вивчав Поволжя, Кавказ, Сибір. (Прим. редактора)

Цей птах званий монголами "больдуру" і китайцями "саджі", тримається виключно в пустелі, де харчується насінням декількох видів трав (дрібного полину, сульхіра та ін.) Більший чи менший урожай цих трав обумовлює кількість зимуючих пустельників, які у величезному числі скупчуються зимою в пустелях Ала-Шаню (22), будучи приналежними туди смачним насінням сульхіра. Влітку частина цих птахів з'являється в наше Забайкалля і виводить там дітей. Яйця, числом три, кладуться прямо на землю, без жодної підстилки; самка сидить на них досить міцно, незважаючи на те що ці птахи взагалі обережні.

Взимку в тому випадку, коли на Монгольському нагір'ї випадає великий сніг, пустельники, гнані голодом, спускаються в долини Північного Китаю і тримаються тут великими зграями; але лише тільки погода трохи зміниться на краще, вони негайно ж відлітають у свої рідні пустелі. Політ описуваної птиці чудово швидкий, так що коли мчить ціла зграя, то ще здалеку чути особливий деренчливий звук, як би від сильного вихору; при цьому птахи видають короткий, досить тихий звук. По землі пустельник бігає дуже погано, ймовірно, внаслідок особливого влаштування своїх ніг, пальці яких зрослися між собою, а підшва підбита бородавчастої шкірою, почасти нагадує п'яту верблюда * .

*Тому пустельник у нас називається копитко. (Прим. редактора.)

Після ранкової годівлі пустельники завжди летять на водопій до якого-небудь ключа, колодязя або солоного озерця. Тут вся зграя попередньо описує кілька кіл, щоб упевнитися в безпеці, а потім опускається до води і, швидко напившись, відлітає геть. Місця водопоїв акуратно відвідуються описуваними птахами, які прилітають сюди іноді за кілька десятків верст, якщо ближче того немає води.

Монгольський жайворонок один з великих представників свого роду тримається тільки в тих місцях Гобі, де вона перетворюється на луговий степ. Тому описуваний вид зустрічається в пустелі лише спорадично, але зате зимою скупчується великими зграями в кілька сотень, іноді тисяч екземплярів.

Усього частіше ми бачили цих жайворонків на південній околиці Гобі; в власне Китаї вони також не рідкісні, принаймні взимку.

Монгольський жайворонок кращий співун центральноазіатської пустелі. У цьому мистецтві він майже не поступається своєму європейському побратимові. Крім того, він має чудову здатність передражнювати голоси інших птахів і часто вклеює їх в строфи своєї власної пісні. Співає, піднімаючись вгору, подібно нашому жайворонку, а також сидячи на якому-небудь видатному предметі, наприклад камені чи купині. Китайці називають описуваного жайворонка "бай-лін", дуже люблять його спів і часто тримають в клітинах.

Подібно пустельникам, навесні монгольські жайворонки посуваються на північ, в Забайкалля, і виводять там дітей; втім, більша частина їх залишається в Монголії. Гніздо влаштовується, як у європейського виду, на землі, в невеликому поглибленні, і в

ньому буває від трьох до чотирьох яєць. У монгольській пустелі, де холоди переважають всю весну, описувані жайворонки гніздяться дуже пізно, так що ми знаходили в південно-східній околиці Монголії зовсім свіжі яйця на початку і навіть у половині червня. На зимівлю описуваний вид відлітає в ті частини Гобі, де немає або дуже мало снігу.

Незважаючи на холоди, що досягають тут іноді до -37°C , жайворонки зручно зимують і тримаються звичайно по заростях трави дирісун (23), дрібне насіння якої складає в цей час їх головну їжу. У подібному факті, що помічається і на деяких інших видах птахів, ми бачимо пряму вказівку на те, що багатьох з наших пернатих на зиму гонить на південь не холод, а брак кормів.

Монгольський жайворонок поширюється на південь до північного вигину Жовтої ріки, а потім, минаючи Ордос, Алашань і гористу область Ганьсу, знову з'являється в степах озера Кукунор.

З ссавців, властивих цій пустелі, можна назвати поки тільки два характерних види: пищуху і дзерена.

Пищу́ха, або, як монголи її називають, оготоно, належить до того роду гризунів, який за влаштування своїх зубів вважається близьким родичем зайця. Сам звірок досягає величини звичайного щура і живе в норах, що викопуються їм в землі. Місцем такого проживання пищухи вибирають виключно лугові степи, переважно горбисті, а також долини в горах Забайкалля і північної околиці Монголії. У безплідній пустелі цей звірок не зустрічається, тому його немає в середній і південній частинах Гобі.

Оготоно взагалі чудова тварина. Нори свої ці звірята звичайно влаштовують товариством, так що де зустріне́ться одна така нора, там, напевно, знайдуться їх десятки, сотні, іноді навіть тисячі. Взимку, в сильні холоди, оготоно не показуються зі своїх підземних жител, але лише тільки холод трохи спаде, вони вилазять з нір і сидючи біля входу їх, гріються на сонці або квапливо перебігають з однієї нори в іншу. У цей час чується їх голос добряче схожий на писк звичайної миші, тільки набагато голосніше. У бідного оготоно стільки ворогів, що йому постійно доводиться бути насторожі.

Заради цього він часто тільки до половини висовується з нори і тримає голову догори, щоб не прогавити небезпеку.

Лисиці — корсаки, вовки, а всього більше мишоїди, яструба, соколи і навіть орли щодня знищують незліченну безліч описуваних пищух. Моторність крилатих розбійників на таких полюваннях дивовижна. Я сам багато разів бачив, як мишоїд кидався зверху на оготоно так швидко, що звірятко навіть не встигало прошмигнути в свою нору. Одного разу на наших очах подібну історію проробив навіть орел, кинувшись на пищуху, яка сиділа біля входу нори, з висоти принаймні 30 або 40 сажнів. Мишоїди виключно харчуються пищухами, так що навіть місця своєї зимівлі в Гобі погоджують головним чином з кількістю описуваних гризунів. При значній плодючості цих останніх тільки подібне винищення перешкоджає їх надмірному розмноженню.

У характері пищухи сильно переважає цікавість. Побачивши людину або собаку, що

підступають, цей звірок підпускає до себе кроків на десять і потім миттєво ховається в норі. Але цікавість бере гору над страхом. Через кілька хвилин з тієї ж самої норі знову показується головка звірка, і якщо предмет страху віддаляється, то оготоно негайно ж вилазить і знову займає своє колишнє місце.

Ще особливість оготоно, властива і деяким іншим видам пищух, полягає в тому що вони на зиму заготовляють собі запаси сіна, які складають біля входу в норі. Сіно це припасується звірками звичайно в кінці літа, ретельно просушується і складається в стіжки вагою від 4 до 5, а іноді навіть 10 фунтів. Таке сіно служить пищухам як для підстилки лігвища в норі, так і для їжі взимку, але дуже часто праця оготоно пропадає дарма, і монгольська худоба поїдає його запаси. У такому випадку бідний звір повинен всю зиму перебиватися висохлою травою, яку знаходить поблизу своєї норі.

Напрочуд, як довго оготоно може залишатися без води. Припустимо, взимку він задовольняється снігом, що інколи випадає, а влітку дощем; через брак останнього є роса, хоча, втім, досить тут рідкісна. Але питається, що п'є оготоно протягом всієї весни й осені, коли водяних опадів на Монгольському нагір'ї часто не буває цілими місяцями, а сухість повітря досягає крайніх меж?

Поширення описуваного звірка на південь доходить до північного вигину Хуанхе, далі він замінюється іншими видами.

Антилопи - дзерени завжди тримаються стадами, в які збираються іноді кілька сотень, навіть до тисячі екземплярів. Але подібні скупчення бувають лише в місцях особливо рясних кормів, всього ж частіше дерени зустрічаються товариствами від 15 до 30 або 40 екземплярів. Уникаючи, по можливості, близького сусідства людини, вони все-таки живуть на кращих пасовищах пустелі і, подібно монголам, кочують з одного місця на інше, узгоджуючи це з кількістю паші. Подібні перекочі іноді здійснюються дуже далеко, особливо влітку, коли посуха жене дзеренів на привільні пасовища Північної Монголії і навіть у південні частини нашого Забайкалля. Взимку глибокий сніг примушує їх кочувати часто за кілька верст, на місця малосніжні або зовсім безсніжні.

Описуваний звір належить виключно степовій рівнині і ретельно уникає гористих місцевостей. Втім, дзерени тримаються і в горбистих степах, особливо навесні, коли їх приваблює туди молода зелень, що швидше розвивається на сонячному пригріві. Чагарників і високих заростей трави диригун вони ретельно уникають, і тільки в період народження дітей, що відбувається в травні, самки з'являються в подібні місцевості, щоб укрити в них новонароджених. Втім, ці останні вже через кілька днів після появи на світ скрізь сліднують за матір'ю і бігають так само швидко, як і дорослі.

Голос описуваної антилопи можна почути дуже рідко; він складається у самців * з уривчастого, досить гучного рявкання.

* Голоси самки я не чув жодного разу. (Прим. автора.)

Зовнішні почуття дзерена розвинені прекрасно. Він обдарований відмінним зором, слухом і чудовим нюхом; швидкість його бігу дивовижна; розумові здібності також стоять на значному рівні досконалості. Завдяки всім цим якостям описувані антилопи

не так легко даються своїм ворогам людині і вовку.

Нарешті далеко попереду на горизонті показуються неясні контури того хребта, який служить різкою межею між високим холодним нагір'ям Монголії і теплими рівнинами власне Китаю. Цей хребет носить цілком альпійський характер.

Круті бічні скати, глибокі ущелини і прірви, загострені вершини, іноді увінчані стрімкими скелями, нарешті, вид безпліддя і дикості — от загальний характер цих гір, по головному гребеню яких тягнеться знаменита Велика стіна. Водночас описуваний хребет, подібно багатьом іншим видам Внутрішньої Азії, що облямовують з одного боку високе плато, а з іншого більш низькі рівнини, зовсім не має підйому з боку нагір'я. До останнього кроку мандрівник йде між пагорбами хвилястого плато, а потім перед його очима раптом розкривається дивовижна панорама. Внизу, під ногами зачарованого глядача, встають, немов у химерному сні, цілі гряди високих гір, стрімких скель, прірв і ущелин, примхливо переплутаних між собою, а за ними стеляться густонаселені долини, по яких сріблястою змією в'ються численні річки.

Контраст між тим, що залишилося позаду, і тим, що лежить попереду, вражаючий. Не менш велика і зміна клімату. Досі весь час нашого переходу через Монгольське нагір'я, день в день стояли морози, які доходили до -37°C і були постійно супроводжувані сильними північно-західними вітрами, хоча снігу було взагалі дуже мало, а місцями він і зовсім не покривав землю. Тепер з кожним кроком спуску через окраїнний хребет ми відчували, як робилося тепліше, і нарешті, прибувши в місто Калган, зустріли, незважаючи на кінець грудня, абсолютно весняну погоду. Така кліматична зміна на відстані всього 25 верст, що лежать між названим містом і вищою точкою спуску з нагір'я. Ця остання має 5 400 футів абсолютної висоти, між тим як місто Калган, розташоване при виході з окраїнного хребта в рівнину, піднімається лише на 2800 футів над морським рівнем.

Калган замикає собою один з проходів через Велику стіну, яку ми побачили тут уперше. Вона складена з великих каменів, пов'язаних вапняним цементом. Втім, величина кожного каменю не перевершує декількох пудів, так як, вірогідніше усього, працівники збирали їх у тих же самих горах і тягали сюди на своїх руках. Сама стіна в розрізі має пірамідальну форму, при височині до трьох сажнів і близько чотирьох в основі. На більш видатних пунктах, іноді навіть не далі версти одна від іншої, збудовані квадратні вежі. Вони зроблені з глиняних цеглин, накладених упереміж по довжині і ширині і проклеєних вапном. Величина веж різна; найбільші з них мають по 6 сажнів в підставі боків і стільки ж у висоту.

Описувана стіна звивається по гребеню окраїнного хребта і, спускаючись у поперечні його ущелини, замикає їх укріпленнями.

У подібних проходах тільки й годиться до чого-небудь вся ця споруда. У горах же самий характер місцевості робить їх недоступними для ворога; між тим тут так само складена стіна, і все в однакових розмірах. Мені траплялося навіть бачити, як ця споруда, примикаючи до зовсім прямовисній скелі, не задовольнялася такою природною перешкодою, але, залишаючи вузький прохід, обходила скелю по всій її

довжині, іноді досить значної. І до чого творилася вся ця гігантська робота?

Скільки мільйонів рук працювало над нею? Скільки народних сил витрачено задарма! Історія свідчить нам, що описувану стіну збудували за два з гаком століття до нашої ери китайські владики, з метою захистити державу від вторгнення сусідніх номадів.

З виходом з Калгану, а разом з тим з околичного хребта Монгольського нагір'я перед очима мандрівника відкривається широка рівнина, густо заселена і чудово оброблена. Села мають охайний вигляд, абсолютно протилежний містам. Дорога сильно оживлена: по ній тягнуться вервечки ослів, навантажених кам'яним вугіллям; вози, запряжені мулами; пішохідні носильники і, нарешті, збирачі посліду, який так дорого цінується в Китаї.

Села зустрічаються на кожному кроці. Численні гаї кипариса, деревовидного ялівцю, сосни, тополі та інших дерев, що вказують звичайно місця кладовищ, надають багато різноманітності і краси рівнинному ландшафту. Клімат робиться ще тепліше, так що тут у період наших водохресних морозів термометр опівдні іноді піднімається в тіні вище нуля. Про сніг немає і згадки; якщо він зрідка і випаде вночі, то звичайно тане в наступний же день. Скрізь зустрічаються зимуючі птахи: дрозди, в'юрки, дубоноси, стренадки, граки, шуліки, голуби, дрохви і качки.

З наближенням до столиці Небесної імперії густота населення збільшується все більше і більше. Суцільні села утворюють ціле місто, так що мандрівник зовсім непомітно під'їжджає до пекінської стіни і вступає в знамениту столицю Сходу.

*** Я зважився згрупувати розповідь про населення Монголії в одну главу, викласти в ній характерні риси побуту номадів, а потім поповнювати їх невеликими подробицями вже при історичному викладі подорожі.

Якщо почати з опису зовнішності, то за зразок корінного монгола, безперечно, слід взяти мешканця Халхи, де всього більше збереглася чистокровна монгольська порода. Широке, пласке обличчя з видатними вилицями, приплюснутий ніс, невеликі, вузько прорізані очі, незграбний череп, великі відстовбурчені вуха, чорне жорстке волосся, дебела, кремезна статура при середньому або навіть великому зрості ось характерні риси зовнішності кожного халхасця.

В інших частинах своєї батьківщини монголи далеко не скрізь втримали настільки чистокровний тип. Зовнішній, іноземний вплив всього сильніше проявилось на південно-східній околиці Монголії, здавна сусідній володінням власне Китаю. І хоча кочове життя номада важко мириться з умовами культури осілого племені, але все-таки протягом століть китайці встигли тим чи іншим шляхом настільки зміцнити свій вплив на диких сусідів, що в даний час ці останні наполовину вже окитаїлись в місцевостях, що лежать безпосередньо за Великою стіною. Правда, крім небагатьох винятків, монгол тут все ще живе в повстаній юрті і пасе своє стадо, але як по зовнішності, так ще більш за характером він вже занадто різко відрізняється від свого північного побратима і набагато більш підходить до китайця. Плоске обличчя замінилося у нього внаслідок частих шлюбів з китаянками більш правильною

фізіономією китайця, а в одязі і домашній обстановці номад вважає франтівством і гідністю вдавати під китайський тон. Самий характер кочівника змінився тут надзвичайно сильно: його вже не так вабить дика пустеля, як міста густо населеного Китаю, в яких він встиг познайомитися з вигодами і насолодами більш цивілізованого життя.

Подібно китайцям, монголи голять голову, залишаючи тільки невеликий пучок волосся на потилиці і сплітаючи їх у довгу косу; лами ж голяться дочиста. Вусів і бороди ні ті, ні інші не носять, та вони й ростуть у край погано.

Монголки не голять волосся, але сплітають його в дві коси, які прикрашають стрічками, коралами або бісером і носять спереду, по обидва боки грудей; заміжні жінки часто носять одну косу ззаду. Зверху волосся накладаються срібні бляхи з червоними коралами, які в Монголії цінуються дуже дорого; бідні замінюють корали простим намистом, але самі бляхи звичайно робляться зі срібла або, як рідкісний виняток, з міді. Подібний наряд насувається на верхню частину лоба; крім того, у вуха втягаються великі срібні сережки, а на руках носяться кільця і браслети.

Одяг монголів складається з каптана начебто халата, зробленого звичайно з синьої китайської даби, китайських чобіт і плоскої капелюхи з відверненими вгору полями; сорочок, так само як і нижньої білизни, номади здебільшого не носять. Взимку вони вдягають теплі панталони, баранячі шуби і теплі шапки. Для франтівства літній халат робиться часто з шовкової китайської матерії; понад те, чиновники носять китайські курми. Як халат, так і шуба завжди підв'язані поясом за яким повішені, на спині або збоку, незмінні належності кожного монгола: кисет з тютюном, трубка і кресало. Крім того, у халхасців за пазухою завжди є табакерка з нюхальним тютюном, частування яким складає перше вітання при зустрічі. Але головне франтівство номада полягає у верховій збруї, яка часто прикрашається сріблом.

Жінки носять халат, дещо відмінний від чоловічого, і притому без пояса; зверху ж звичайно надягають рід фуфайки без рукавів. Втім, крій сукні, так само як і зачіска прекрасної статі значно змінюються в різних місцевостях Монголії.

Універсальне житло монгола становить повстяна юрта (гир), одна і та ж у всіх закутках його батьківщини. Кожна така юрта має круглу форму з конічною вершиною, де знаходиться отвір для виходу диму і для світла.

Монгол ніколи не п'є сирої, холодної води, але завжди замінює її цегляним чаєм, який складає водночас універсальну їжу номадів.

Цей продукт монголи отримують від китайців і до того пристрастилися до нього, що без чаю жоден номад ні чоловік, ні жінка не може існувати і декількох діб. Цілий день, з ранку до вечора, в кожній юрті на вогнищі стоїть казан з чаєм, який безперестанку п'ють всі члени сім'ї; цей же чай складає перше частування кожного гостя.

Вода вживається звичайно солона, а якщо такої немає, то в окріп навмисне додається сіль. Потім кришиться ножем або товчється в ступі цегляний чай, і жменя його кидається в киплячу воду, куди додається також кілька чашок молока.

Для того щоб розм'якшити тверду, як камінь, цеглину чаю, його попередньо

кладуть на кілька хвилин в палаючий аргал, що, звичайно, додає ще більше аромату і смаку всьому напою. На перший раз частування готове. Але в такому вигляді воно служить тільки для пиття, на зразок нашого шоколаду, або кави, або прохолодних напоїв. Для більше ж істотної їжі монгол сипле в свою чашку з чаєм сухе смажене просо і, нарешті, на довершення всієї краси, кладе туди масло або сирий курдючний жир. Випити протягом дня 10 або 15 чашок, місткістю рівних нашій склянці, це порція звичайнісінька навіть для монгольської дівиці; дорослі ж чоловіки п'ють удвічі більше. При цьому треба зауважити, що чашки, з яких їдять номади, становлять виключну власність кожної особи. Чашки складають певного роду об'єкт хизування, і у багатих зустрічаються з чистого срібла китайської роботи; лами іноді роблять їх з людських черепів, які розрізаються навпіл і оправляються в срібло.

Поруч з чаєм молоко в різних видах становить постійну їжу монголів. З нього готуються масло, пінки і кумис.

Хоча чай і молоко становлять протягом цілого року головну їжу монголів, але вельми важливою підмогою до неї, особливо взимку, служить бараняче м'ясо. Це така ласа страва для кожного номада, що, бажаючи похвалити що-небудь їстівне, він завжди каже: "Так смачно, як баранина". Баран навіть вважається, як і верблюд, священною твариною.

Втім, вся домашня худоба у номадів служить емблемою гідності, так що іменами "баранячий", "кінський" або "верблюжий" охрещують навіть деякі види рослинного і тваринного царства. Самою ласою частиною барана вважається курдюк, який, як відомо, складається з чистого жиру. Монгольські барани до осені до того від'їдаються іноді на самому поганому, мабуть, кормі, що навкруги бувають покриті шаром сала в дюйм завтовшки. Але чим жирніше ця тварина, тим воно краще для монгольського смаку.

Крім баранини як спеціальної страви, монголи їдять також козлів, коней, в меншій кількості рогату худобу і ще рідше верблюдів. Хліба монголи не знають, хоча не відмовляються їсти китайські булки, а іноді вдома готують коржі або локшину з пшеничного борошна. Поблизу нашого кордону номади навіть їдять чорний хліб, але подалі, всередину Монголії, його не знають, і ті монголи, яким ми давали чорні сухарі, спробувавши їх, звичайно говорили, що "в такій їжі немає нічого приємного, тільки зубами стукаєш".

Птахів і риб монголи, за дуже деякими винятками, зовсім не їдять і вважають таку їжу поганою. Відраза їх у цьому випадку до того велика, що одного разу на озері Кукунор з нашим провідником зробилася блювота в той час, коли він дивився, як ми їли варену качку. Цей випадок показує, до чого відносні поняття людей навіть про такі предмети, які, мабуть, перевіряються тільки одним почуттям.

Виключне заняття монголів і єдине джерело їх добробуту становить скотарство; кількістю домашніх тварин тут міряється багатство людини. З цих тварин номади розводять всього більше баранів, коней, верблюдів, рогату худобу і в меншому числі тримають кіз. Втім, переважання того чи іншого виду домашніх тварин неоднакові в

різних місцевостях Монголії. Так, найкращих верблюдів і найбільшу їх кількість можна зустріти тільки в Халхі; земля цукрів рясніє кінями; в Алашані розводяться переважно кози; на Кукунорі звичайна корова замінюється яком.

Отримуючи від домашніх тварин все необхідне: молоко і м'ясо для їжі, шкури для одягу, шерсть для повсті і мотузок, притому ще заробляючи великі гроші як від продажу цих тварин, так само і від перевезення на верблюдах різних тягарів по пустелі, номад живе виключно для своєї худоби, залишаючи на другому плані турботу про себе самого і про своє сімейство. Перекочівлі з місця на місце узгоджуються виключно з вигодами стоянки для домашніх тварин. Якщо для останніх добре, тобто корм є удосталь і є водопій, то монгол не претендує ні на що інше. Вміння номада поводитись зі своїми тваринами і його терпіння в цьому випадку гідні подиву. Упертий верблюд робиться в руках цієї людини покірним носильником, а напівдикий степовий кінь слухняним і смирним верховим конем. Крім того, номад любить і жаліє своїх тварин. Він ні за що на світі не осідлає верблюда або коня раніше визначеного віку, ні за які гроші не продасть баранчика або теляти, вважаючи гріхом вбивати їх у дитячому віці.

Скотарство складає єдине і виняткове заняття монголів. Промисловість у них сама незначна і обмежується тільки виробленням деяких предметів, необхідних у домашньому побуті, то: шкір, повсті, сідел, вуздечок, луків; зрідка виготовляються кресало і ножі.

Найнікчемніші відстані, хоча б тільки в кілька сотень кроків, монгол ніколи не пройде пішки, але неодмінно всядеться на коня, який для цього постійно прив'язаний біля юрти. Стадо своє номад також пасе, сидячи на коні, а під час подорожі з караваном хіба тільки в страшний холод злізе з верблюда, щоб пройти версту, або дві, і розігріти заляклі частини тіла. Від постійного перебування на коні навіть ноги номада трохи вигнуті назовні, і він охоплює ними сідло так міцно, наче приріс до коня. Самий дикий степовий кінь нічого не вдіє з таким наїзником, яким є кожен монгол. Верхи на скакуні номад дійсно в своїй сфері; він ніколи не їздить кроком, рідко навіть риссю, але завжди, як вітер, мчить по пустелі. Зате монгол любить і знає своїх коней; хороший скакун або іноходець складає його головне красування, і він не продасть такого коня навіть у самій крайній нужді. Піша ходьба до того в загальному презирстві в номадів, що кожен з них вважає соромом пройти пішки навіть у юрту близького сусіда.

Обдаровані від природи сильною статуєю і привчені змалечку до всіх незгод своєї батьківщини, монголи користуються взагалі відмінним здоров'ям. Вони незвичайно витривалі до всіх труднощів пустелі. Цілий місяць зряду, без відпочинку, йде монгол в найглибшу зиму з караваном верблюдів, навантажених чаєм. День в день стоять 30 — градусні морози при постійних північно-західних вітрах, які ще більш збільшують холоднечу і роблять її нестерпною. А між тим номад, слідуючи з Калгану в Кяхту, постійно має вітер зустріч і по 15 годин на добу сидить, не злазячи зі свого верблюда. Потрібно бути дійсно залізною людиною, щоб винести такий перехід; монгол ж робить у продовження зими туди і сюди чотири кінця, які в цілому складають 5000 верст. Але натрапимо того ж самого монгола на інші, незрівнянно менші, але невідомі для нього

труднощі і подивіться, що буде. Цей чоловік з здоров'ям, загартованим, як залізо, не зможе пройти пішки без крайнього стомлення 20-30 верст; переночувавши на сирому ґрунті, застудиться, як який-небудь розпечений пан; позбавлений два-три дні цегляного чаю, буде нарікати у все горло на свою нещасну долю.

Але якщо, з одного боку, в розумовому відношенні монголові не можна відмовити в кмітливості, то знову-таки ця тямущість, як і інші риси характеру номада, спрямована у виняткову сторону. Монгол знає відмінно рідну пустелю і зуміє знайти тут в самому безвихідному становищі; передбачить наперед дощ, бурю й інші зміни в атмосфері; відшукає по найнікчемнішим прикметам свого заблуканого коня або верблюда; чуттям вгадає колодязь і т.д.

З звичаїв монголів мандрівникові різко впадає в очі їх звичай завжди орієнтуватися по сторонах світу, ніколи не вживаючи слів "право" або "ліво", немов ці поняття не існують для номадів. Навіть у юрті монгол ніколи не скаже: "з правої" або "з лівої руки", а завжди "на схід" або "на захід" від нього лежить яка-небудь річ. При цьому слід зауважити, що лицьовою стороною у номадів вважається південь, але не північ, як у європейців, так що схід є лівою, а не правою стороною горизонту.

Всі відстані у монголів мають мірятися часом їзди на верблюдах або конях; про інші, більш точні вимірники номади не мають поняття. При питанні: чи далеко до такого місця? монгол завжди відповідає: стільки-то діб ходу на верблюдах, стільки-то на верховому коні. Але так як швидкість їзди, так само як і кількість часу, уживаного для неї протягом однієї доби, можуть бути різні, дивлячись по місцевим умовам і по особистій волі їздця, то номад ніколи не забуде додати: "якщо добре будеш їхати" або "якщо тихо поїдеш".

У домашньому житті монгол відмінний сім'янин, гаряче любить своїх дітей. Завжди, коли нам траплялося що-небудь давати номаду, він ділив отримане порівну між усіма членами сім'ї, хоча б від такого поділу, наприклад шматочка цукру, кожному довелося отримати лише по невеликому зернятку. Старші члени сім'ї у монголів користуються великою повагою, особливо люди похилого віку, поради або навіть накази яких завжди свято виконуються. Поряд з цим монгол надзвичайно гостинний чоловік. Кожен може сміливо увійти в будь-яку юрту, і його напевно негайно ж пригостять чаєм або молоком; для хорошого ж знайомого номад не відмовиться добути горілки або кумису і навіть заколотити барана.

Зустрівшись дорогою з ким би то не було, знайомим чи незнайомим, монгол негайно ж вітає його словами: "Менду, Менду-се — Бейна", відповідними нашому "здрасуєй". Потім починається взаємне частування нюхальним тютюном, для чого кожен подає свою табакерку іншому і при цьому звичайно запитує: "мал се-бейна", "та се-бейна", тобто чи здоровий ти і твоя худоба? Питання про худобу ставиться на першому плані, так що про здоров'я свого гостя монгол довідується вже після того, коли дізнається, чи здорові і жирні його барани, верблюди і коні. У Ордосі і Алашані вітання при зустрічі виражається словами "амур-се" (чи здоровий ти?). А на Кукунорі усього частіше тангутський "тему", тобто здрасуєй. Взаємне нюхання тютюну в

Південній Монголії стається набагато рідше, на Кукунорі ж і зовсім не зустрічається.

З приводу питання про здоров'я худоби з європейцями — новачками, котрі їдуть з Кяхти до Пекіна, іноді трапляються кумедні історії.

Так, одного разу якийсь юний офіцер, який нещодавно прибув з Петербурга до Сибіру, їхав кур'єром в Пекін. На монгольській станції, де міняли коней, монголи негайно ж почали лізти до нього з найпочеснішим, на їх думку, привітанням з питанням про здоров'я худоби. Отримавши через перекладача — козака освідомлення своїх господарів про те, чи жирні його барани і верблюди, юний мандрівник почав негативно трясти головою і запевняти, що у нього немає ніякої худоби. Монголи ж зі свого боку ні за що не хотіли вірити, щоб заможна людина, та ще притому чиновник, міг існувати без баранів, корів, коней або верблюдів. Нам особисто в подорожі багато разів доводилося слухати самі докладні розпитування про те: кому ми залишили свою худобу, вирушаючи в таку далечінь, скільки важить курдюк нашого барана, чи часто ми їмо вдома такі ласощі, скільки у нас скакунів і т.д.

У Південній Монголії для вираження взаємної прихильності служать "хадак", тобто невеликі, у вигляді рушника, шматки шовкової матерії, якими обмінюються гість і господар. Ці хадак купуються у китайців і бувають різної якості, якою до певної міри визначається взаємна прихильність особистостей, що зустрічаються.

Негайно після привітання у монголів починається частування чаєм, причому особливою чемністю вважається подання гостю розкуреної трубки. Йдучи з гостей, монголи звичайно не прощаються, але прямо встають і виходять з юрти. Проводити гостя до його коня, прив'язаного в декількох кроках, вважається особливою ласкою господаря; такою пошаною завжди користуються чиновники і важливі лами.

Якщо потім звернемося до релігійних вірувань номадів, то побачимо, що ламаїстське вчення пустило тут таке глибоке коріння, як, бути може, ні в одній іншій країні буддійського світу. Споглядання, що поставляється монголами вищим ідеалом, в поєднанні з образом життя номада, закиненого в пустелю, і породило той страшний аскетизм, який змушує його відмовлятися від усілякого прагнення до прогресу, а натомість того шукати в туманних і абстрактних ідеях про божество і загробного життя кінцеву мету земного існування людини.

Богослужіння монголів відправляється тибетською мовою; священні їхні книги також тибетські. З них славнозвісна є Ганчжур; вона складається з 108 томів і містить в собі, крім предметів релігійних, історію, математику, астрономію та інше. У кумирні служіння звичайно відбувається три рази протягом дня: вранці, опівдні і ввечері. Поклик до молитви проводиться сурмленням у великі морські раковини. Зібравшись у кумирню, лами сідають на підлозі або на лавках і співуче читають священні книги. Час від часу до такого монотонного читання приєднуються вигуки, які робить старший з присутніх, а за ним повторюють і всі інші. Потім при відомих розстановках б'ють в бубни або в мідні тарілки, що ще більше посилює загальний шум. Таке моління проводиться іноді кілька годин підряд і робиться більш урочистим, коли в кумирні присутній кутухта. Останній завжди сидить на престолі в особливому вбранні, маючи

обличчя, звернене до кумирів; службовці ж лами стоять попереду святого з кадилами в руках і читають молитви.

Найуживаніша молитва, яка не сходить з язика кожного лами, а часто і простого монгола, складається всього з чотирьох слів: "Ом мані падме хум". Ми марно намагалися домогтися переведення цього вислову. За запевненням лам, в ньому полягає вся буддійська мудрість. Крім звичайних кумирень, в місцевостях, від них віддалених, в Монголії влаштовуються дугуни, тобто молитовні всередині юрт.

Нарешті скрізь на перевалах і на вершинах високих гір складаються з каменів на честь духу гори іноді великі купи, звані "обо". До таких обо монголи відчують заботливу повагу; проходячи повз, завжди кидають у загальну купу у вигляді жертвоприношення камінь, яку-небудь ганчірку або клаптик вовни з верблюда. При більш важливих з цих обо влітку ламами відбуваються богослужіння, і народ збирається на святкування.

Стан духовний, або так званих лам, в Монголії дуже численний. До нього належить принаймні одна третина, якщо не більше, всього чоловічого населення, позбавленого з цієї нагоди від усяких податків і повинностей. Зробитися ламою дуже неважко. Батьки, за власним бажанням, ще в дитинстві призначають свого сина на подібні терені, голять йому всю голову і одягають в червоний або жовтий одяг. Це складає зовнішній знак майбутнього призначення дитини, яку потім віддають в кумирню, де він навчається грамоті і буддійської мудрості у старих лам. У деяких першокласних кумирнях, як, наприклад, в Урзі і Гумбумі, влаштовані для цієї мети спеціальні школи з підрозділом їх на факультети. Після закінчення курсу в такій школі лама надходить в штат якої-небудь кумирні або займається лікуванням як доктор.

Ламський стан становить найстрашнішу язву Монголії, так як займає кращу частину чоловічого населення, живе паразитом на рахунок решти населення, своїм безмежним на них впливом гальмує народу будь-яку можливість вийти з того глибокого нещастя, в яке він занурений.

Пекін, або, як його називають китайці, "Бей-цзин" *, був вихідним пунктом нашої подорожі.

* Слово "Бей-цзин" по-китайськи означає "Північна столиця". За південно-китайської вимови воно вимовляється "Бе-гін", звідси, ймовірно, європейці і переробили "Пекін". (Прим. автора.) Тут ми знайшли саму привітну гостинність з боку наших співвітчизників, членів дипломатичної та духовної місії, і прожили майже два місяці, займаючись спорядженням в майбутню експедицію. Знайомство моє з Пекіном дуже невелике. Обширність міста, чужий європейцеві і оригінальний побут китайців, нарешті, незнання їхньої мови все це було причиною того, що я не міг познайомитися в подробиці з усіма визначними пам'ятками столиці Небесної імперії.

Не дуже легко було нам споряджатися в майбутню дорогу. Скористатися чиеюсь радою в даному випадку ми не могли, так як ніхто з наявних європейців, що перебували в той час в Пекіні, не переступав за Велику стіну в західному напрямку. Ми ж прагнули потрапити на північний вигин річки Жовтої (Хуанхе. Перекл.), в Ордос (Путеля в петлі

Хуанхе. Перекл) і далі, до озера Кукунор (Цинхай. Перекл.) словом, до країн, майже зовсім невідомих для європейців. За таких обставин довелося вгадувати чуттям всю необхідну обстановку експедиції і самий спосіб подорожі.

Зимовий переїзд від Кяхти до Пекіна, так само як подальше перебування в цьому місті переконали мене, що подорож в застінних володіннях Китаю може бути успішним тільки за повної незалежності мандрівника, його супутників і в'ючних тварин від місцевого населення, яке вороже дивиться на всякі спроби європейців проникнути у внутрішні області Небесної імперії.

На перший раз ми придбали сім в'ючних верблюдів і два верхові коні. Далі слід було спорядити багаж і запитися всім необхідним хоча б на один рік, так як ми не сподівалися потрапити прямо на Кукунор, але розраховували протягом першого року досліджувати місцевості по середній течії річки Жовтої і потім повернутися до Пекіна. Заготовлений багаж складався головним чином з зброї і мисливських снарядів. Ті й інші важили дуже багато, але це була стаття першорядної важливості, оскільки, незалежно від стрільби птахів і звірів для препарування з них опудал, полювання мало служити і дійсно служило єдиним джерелом нашого прожитку в місцевостях, спустошених дунганами, або в тих, де китайське населення не хотіло продавати нам харчів, думаючи випроводити від себе непроханих гостей голодом. Крім того, зброя служила нам особистим захистом від розбійників, яких, втім, ми жодного разу не бачили протягом всієї першої подорожі. Досить імовірно, це і сталося саме тому, що ми були добре озброєні. Приказка "якщо бажаєш жити в мирі, то будь готовий до війни" і тут знайшла своє правдиве застосування.

Завдяки сприянню нашого посланця ми отримали від китайського уряду паспорт на подорож по всій Південно-Східній Монголії до Ганьсу і, закінчивши свої збори, виступили 25 лютого через Пекін. Гарячими побажаннями щастя і успіху виряджали нас пекінські співвітчизники, серед яких нам так затишно жилося майже два місяці. Тепер обстановка круто змінилася: нездоланне сьогодення суворо кликало нас до себе і малювало попереду то радісну надію успіху, то боязкий сумнів у можливості досягти бажаної мети...

Крім козака, якого привезли з Кяхти, з нами тепер був відряджений ще козак з числа тих, що знаходяться при нашому пекінському посольстві. Як той, так і інший могли залишатися при нас тільки тимчасово і повинні були замінитися двома новими козаками, призначеними в нашу експедицію, але які ще не прибули з Кяхти. За таких обставин ми не могли відразу пуститися в глиб Монголії, але зробили спочатку дослідження тих місцевостей цієї країни, які лежать на північ від Пекіна, до міста Долоннор. Тут мені хотілося: по-перше, познайомитися з характером гірської околиці, що облямовує, як і у Калгані, Монгольське плато, по-друге, спостерігати весняний проліт птахів. Для останньої мети зручним пунктом могло служити озеро Далайнур (Хулунь-Нур. Перекл.), що лежить на Монгольському нагір'я в 150 верстах на північ від міста Долоннор.

Незважаючи на кінець лютого, на Пекінській рівнині вже стояла чудова весняна

погода. Днем бувало навіть жарко, і термометр опівдні в тіні піднімався до +14С. Річка Байхе очистилася від льоду і по ній плавали пролітні зграї качок і крохалів. Ці птахи разом з іншими водними та голінастими в кінці лютого і на початку березня з'являються великими стадами не тільки біля Пекіна, але навіть і біля Калгану, де клімат помітно суворіше. Не наважуючись пуститися на північ, до якого в цей час ще не торкнувся благодатний подих весни, перелітні гості тримались по заливним полям, зрошуваним тоді китайськими землеробами. В добрий, ясний ранок нетерплячі стада пробують літати на нагір'я, але, заскочені холодом і негодою, знову повертаються в теплі рівнини, де з кожним днем множиться число пернатих переселенців. Нарешті жаданий час настає. Зігрілися трохи пустелі Монголії, почали танути льоди Сибіру і зграя за зграєю поспішає кинути тісню чужину і понестися на рідну, далеку північ.

П Р И М І Т К И

1. Районний центр в Бурятії, біля кордону з Монголією, в 235 км від Улан-Уде. Розташований у Забайкаллі, на Селенгінському Середньогір'ї, в 35 км на схід від залізничної станції Наушки на лінії Улан-Уде — Улан-Батор. Населення 20,6 тис. чол. (2021). Кяхту в 1773 відвідав російський природознавець Паллас П.С., в 1830 — винахідник і сходознавець П. Л. Шилінг, який завершив тут роботу над винаходом першого у світі електромагнітного телеграфного апарату. У К. починалися і закінчувалися подорожі знаменитих дослідників Азії М. М. Пржевальського, Г. М. Потаніна та О.В. Потаніної, Д. О. Клемнца, П. К. Козлова, М. М. Ядрінцева, Г. Ц. Цибікова, В. А. Обручева та ін., які зупинялися у кяхтинського купця-мецената О. М. Лушнікова.

2. Це не китайський звичай. Коси заплітали чоловіки різних кочових народів. Після завоювання Китаю маньчжурами в 1644 році уряд маньчжурської династії Цинь зобов'язав все чоловіче населення країни заплітати маньчжурські коси на знак покірності завойовникам. Носіння ж традиційного для ханців довгого волосся каралося смертю.

3. Урга (зараз — Улан-Батор) — столиця Монголії, розташована в долині річки Туул, на висоті 1300 — 1350 м. Населення — 1,47 млн. чол. (2020)

4. Хараа-Гол — бере свій початок від злиття річок Мандалин-Гол та Сугнегер-Гол на схилах хребта Бага Хентій північно-західніше Улан-Батора. Вона проходить через територію Селенгінського аймаку та аймаку Туві. Хараа-Гол впадає у річку Орхон у Дархан_Уульському аймаку у 20 кілометрах північніше міста Дархан. Основне русло річки Хараа-Гол тече вздовж Трансмонгольської залізниці.

5. Десять 750 метрів.

6. Висота нагір'я Гобі коливається від 914 м над рівнем моря на сході і до 1524 м — на заході. Температура до 45° влітку і до —40° взимку. Опади — від 70 до 200 мм на рік.

7. Іро, Еро-гол, річка в Монголії, права, найбільш багатоводна притока Орхону (басейн р. Селенга). Довжина 323 км, площа водозбору близько 12 тис. кв. км. Витоки в Хентей; в верхів'ях тече у узький, лісистій долині, в низов'ях долина розширюється, річка розбивається на рукави. Літні дощові паводки, під час яких Іро несе багато мулу.

Льодостав з листопада по квітень. Сплав лісу.

8. Селенга— річка в Монголії і Росії (Бурятія) утворюється злиттям річок Ідер та Мурен, впадає в озеро Байкал, утворюючи дельту площею 680 км² (на Селенгу припадає приблизно половина річкової води, що поступає до озера). Довжина від витоку річки Ідер 1024 км. (зокрема 409 км нижньої течії в Росії), площа басейну 447 тис. км². Основні притоки - Егийн-Гол, Орхон (у Монголії), Джида, Чикой, Хілок, Уда, (у Росії).

Селенга має переважно рівнинний характер русла з чергуванням звужень (до 1-2 км) і котловиноподібних розширень долини до 20-25 км, де вона часто ділиться на протоки. Водний режим характеризується низькою весняною повінню, дощовими паводками влітку і восени і зимовою меженню. Середня витрата води поблизу монгольсько-російського кордону 364 м³/сек, за 43 км від гирла — 934 м³/сек. Льодостав з листопада по квітень.

Над Селенгою розташовані міста Сухе-Батор (Монголія), Улан-Уде і селище міського типу Селенгінськ(Росія)

9. ЗОЛОТАРНИК ДАУРСЬКИЙ (*Solidago dahurica*), трав'яниста рослина сімейства айстрових до 1 м заввишки (іноді більше); стебло просте, міцне, в ниж. частини голе, нагору — коротковолосисте. Прикореневе листя на довгих, стеблові - на коротких черешках. Кошики досить дрібні, зазвичай численні, зібрані у просту кисть або вузькометелеве суцвіття. Язички крайових квіток жовті. Цвіте у липні - серпні. Вид поширений у Середній Азії, Монголії, Китаї (Північно-західна Маньчжурія). У Забайкаллі мешкає в межах південно-західного відрізка Яблонового хребта та басейну річок Аргунь та Шилка. Росте в сухих світлих лісах, чагарниках, на вирубках, галявинах, по долинах річок, зустрічається на луках, кам'янистих і щебенистих схилах, субальпійських луках, прируслових галечниках, в рідкісних лісах. Лікарський. У траві містяться сапоніни, алкалоїди, дубильні речовини, ефірна олія, флавоноїди. У нар. медицині відвар трави застосовується при жовчно-, сечо— і нирковокам'яній хворобах, захворюваннях сечовивідних шляхів, як сечогінний засіб. Зовнішньо використовується для лікування ран та у вигляді полоскань при запальних захворюваннях ротової порожнини.

10. Клушиця - великий птах сімейства крукових, широко поширений, в т.ч. у Альпах, Піренеях, Гімалаях, Монголії та Китаї. Мешкає у високогірних районах на висоті від 1500 до 3900 м над рівнем моря.

11. Шишмарьов Яків Парфенович (1833, м. Троїцькосавск - 1915, Санкт-Петербург), посол, перекладач, посланий до Пекіна, брав участь у укладенні Пекінського договору. У 1861 секретар і перекладач консула К.Н. Бобрикін в Урзі, пізніше керуючий консульством, в.о. консула, консул, генеральний консул Росії в Монголії.

ЧАСТИНА 2

Круті гірські скати всюди покриті густою травою, а далі, всередину околиці, чагарниками і лісами. Останні складаються з дуба, чорної або, рідше, білої берези, осики, сосни і зрідка їли; по долинах ростуть ільми і тополі. Серед деревесних порід

найчастіше зустрічаються дуб з неоппадаючим листям, рододендрон, дикий персик, шипшина, зрідка леспедеца і волоський горіх.

Ліси ростуть тільки по північну сторону річки Хуанхе і тягнуться звідси на схід до міста Жехе, літній резиденції богдохана. Всі ці ліси складають заповідні облавні місця, в яких полювали колишні китайські імператори, але ці полювання припинилися з тих пір, як в 1820 році богдохан Кя-кін був убитий під час облави. В даний час заповідні ліси сильно винищуються, незважаючи на охоронну варту. Принаймні, в тому місці, де ми проходили, лише зрідка можна було побачити велике дерево, а безліч пнів свідчило про недавні і сильні порубки.

Із звірів ми бачили тільки косуль, хоча, за словами місцевих жителів, тут водяться олені, ізюбри і тигри. З птахів всюди безліч фазанів, куріпок і кам'яних голубів; рідше зустрічаються дятли, стренадки. Взагалі в орнітологічній фауні ми знайшли не особливу різноманітність, але це, можливо, тому, що багато видів ще не прилетіли в той час.

У міру віддалення від рівнин Китаю клімат робився помітно холодніше, так що на сході сонця термометр падав іноді до -14°C . Проте вдень, в тиху погоду, було досить тепло, і снігу вже ніде не було, за винятком лише північних схилів більш високих гірських вершин.

17 березня ми прийшли в місто Долоннор, яке, по зробленому мною спостереженню висоти Полярної зірки, лежить під $42^{\circ} 16'$ північної широти. Супроводжувані натовпом цікавих роззяв, ми довго ходили по вулицях міста, відшукуючи готель, в якому можна було б зупинитися, однак нас ніде не пустили, відмовляючись тим, що немає вільного місця. Стомлені великим переходом і промерзлі до кісток, ми зважилися нарешті скористатися порадою одного монгола і вирушили просити притулку в монгольській кумирні. Тут нас прийняли радо і відвели нам фанзу, в якій ми могли нарешті зігрітися і відпочити.

Верстах в сорока від Долоннору ми вступили в межі аймака Кешіктен. Починаючи звідси, аж до озера Далайнур, тягнуться піщані пагорби, відомі у монголів під ім'ям Гучин-Гурбу, тобто "тридцять три". Така назва має, ймовірно, метою охарактеризувати незліченну безліч пагорбів, які досягають висоти футів тридцяти, п'ятдесяти, іноді навіть ста, і без усякого порядку насаджені один біля другого. Описувані пагорби здебільшого складаються з піску, місцями абсолютно оголеного, частіше ж покритого травою або шелюгою; зрідка трапляються тут дуб, липа, чорна і біла береза. У заростях цих дерев водиться безліч лисиць і куріпок; в меншому числі зустрічаються косулі і вовки. Місцями видаються невеликі долини, зручні для обробки, але з причини безводдя цій місцевості монгольські кочівлі трапляються дуже рідко, хоча подекуди є навіть китайські села. Безліч доріг, прокладених китайцями, що приїжджають сюди з Долоннора за дровами, перетинаються у всіляких напрямках, так що без провідника дуже легко збитися з істинного шляху. Це задоволення випробували і ми в перший же день своєї подорожі в пагорбах Гучин — Гурбу. Орієнтуватися тут неможливо, так як зовсім немає різких контурів місцевості: виберешся на один пагорб, перед очима

стирчать нові десятки таких же гірок, зроблених начебто за однією міркою. За словами монголів, піски Гучин-Гурбу починаються біля верхів'їв річки Шара-мурені і тягнуться верст на вісімдесят захід від озера Далайнур.

Лише тільки 25 березня ми прийшли на береги цього озера, як в ту ж ніч перед нами стало чудове видовище трав'яної пожежі. Хоча в горах околиці ми часто зустрічали подібні пожежі, учинені місцевими жителями для очищення від сухої торішньої трави, але та картина, яку ми бачили на Далай-нурі, далеко перевершувала всі колишні своєю грандіозністю.

Ще з вечора замигтів вогник на горизонті, і через години дві-три він розрісся величезною вогняною лінією, що швидко посувалася по широкій степовій рівнині. Невелика гора, яка припала саме в середині пожежі, вся залилася вогнем, немов величезна освітлена будівля, що випинається із загальної ілюмінації. Потім уявіть собі небо, оповите хмарами, але освітлене багряною загравою, що кидає уздовж своє червонувате напівсвітло. Стовпи диму, звиваючись примхливими зиг'загами і також освітлені пожежею, високо піднімаються догори і губляться там в неясних обрисах. Широкий простір попереду палаючої смуги освітлено досить повно, а далі нічний морок здається ще густіше і непроникним. На озері чуються гучні крики птахів, стривожених пожежею, але на палаючій рівнині все тихо і спокійно.

Озеро Далайнур лежить на північній околиці пагорбів Гучин-Гурбу та по своїй величині займає перше місце серед інших озер Південно-Східної Монголії. Формою воно наближається до сплюснутого еліпсу, витягнутого великою віссю від південного заходу на північний схід. Західний берег має кілька видатних заток; обрис же інших берегів майже зовсім рівний.

Вода описуваного озера солона, і, за словами місцевих жителів, воно дуже глибоке, але цьому навряд чи можна вірити, так як на відстані сотні і більше кроків від берега глибина не перевищує 2-3 футів. (Зараз глибина до 6 м., у водні роки – до 9м., тобто дуже мілководне. Перекл.)

Розташоване серед безводних степів Монголії, озеро Далайнур служить великою станцією для пролітних птахів водяних і голінастих. Дійсно, наприкінці березня ми знайшли тут безліч качок, гусей і лебедів. Крохалі, чайки і баклани зустрічалися в меншому числі, так само як журавлі, чаплі, колпици (інакше – косарі. Перекл.) і шилоклювки (В Україні їх частіше звуть чоботарі синьоногі. Перекл.) Два останні види разом з іншими голінастими стали з'являтися лише з початку квітня; хижих птахів було взагалі мало, так само як і дрібних пташок.

Сильні і холодні вітри, постійно панівні на Далайнурі, добряче заважали нашим мисливським екскурсіям, а проте, незважаючи на це, ми стільки били качок і гусей, що виключно годувалися цими птахами. Іноді навіть запас переповнявся через край, і ми стріляли вже з однієї мисливської жадібності; лебеді давалися не так легко, і ми били їх майже виключно кулями з штуцерів.

Після 13 — денного перебування на берегах Далайнуру ми попрямували колишнім шляхом в місто Долоннор, щоб слідувати звідси в Калган. Пагорби Гучин — Гурби,

через які потрібно було знову переходити, дивилися так само понуро, як і колись, але їх тиша тепер зрідка порушувалася чудовим співом кам'янки-танцівниці. Цей птах, властивий всій Середній Азії, не тільки виконує строфи своєї власної пісні, але багато запозичує від інших птахів і дуже мило їх передражнює.

Проведення окомірної зйомки внаслідок одноманітності місцевості було вкрай важким; втім, ця робота представляла чимало труднощів і протягом всієї експедиції.

При виконанні зйомки під час подорожі необхідно було завжди витримувати, по-перше, точність самої роботи, а по-друге, тримати це в секреті від місцевого населення. Обидві умови були однаково важливі. Знай місцевий люд, особливо китайці, що я знімаю на карту їх країну, труднощі нашої подорожі збільшилися б удвічі і навряд чи б ми могли вільно пройти по густонаселених місцевостях. На превелике щастя, протягом усіх трьох років експедиції я жодного разу не був спійманий на місці злочину, тобто з картою, і ніхто не знав, що я знімаю свій шлях.

Минувши місто Долоннор, куди я заїхав з одним з козаків, щоб зробити необхідні покупки, ми пішли далі по дорозі, що веде в Калган.

Великий і привільний степ, по якому ми проходили від Долоннору, служить пасовищем для табунів богдохана. Кожен такий табун, званий у монголів даргу, складається з 500 коней і знаходиться у завідуванні особливого чиновника; усіма ж ними завідує один головний начальник. З цих стад вибираються коні для війська під час війни.

Тут до речі сказати кілька слів про монгольських коней. Характерні їх ознаки складають: середній або навіть малий зріст, товсті ноги і шия, велика голова і густа, досить довга шерсть, а з особливих якостей незвичайна витривалість. На найсильніших холодах монгольські коні залишаються на підніжному кормі і задовольняються убогою травою; через брак же ї їдять, подібно верблюдам, бударгану і чагарники; сніг взимку звичайно замінює їм воду. Словом, наша кінь не прожив би й місяця за тих умов, при яких монгольський може існувати без горя.

Майже без жодного нагляду бродять величезні табуни коней на привільних пасовищах північної Халхи і землі сахарів. Ці табуни звичайно розбиваються на косяки, в яких буває 10-30 кобил під охороною жеребця. Останній ревниво пильнує своїх наложниць і ні в якому випадку не дозволяє їм відлучатися від стада; між ватажками косяків часто відбуваються бійки, особливо навесні. Монголи, як відомо, пристрасні любителі коней і відмінні їх знавці; по одному погляду на коня номад вірно оцінить його якості. Кінські скачки також вельми улюблені монголами і звичайно влаштовуються влітку при великих кумирнях. Найзнаменитіші скачки бувають в Урзі, куди змагальники приходять за багато сотень верст. Від кутухти призначаються призи, і той, хто виграв першу нагороду отримує значну кількість худоби, одягу і грошей.

Наведу розповідь про саму характерну і чудову тварину Монголії — верблюда. Він вічний супутник номада, часто головне джерело його добробуту і незамінна тварина в подорожі по пустелі. Протягом цілих трьох років експедиції ми не розлучалися з верблюдами, бачили їх у всілякій обстановці, а тому мали багато випадків вивчати цю

тварину.

Монголії властивий виключно двогорбий верблюд; одногорбий його побратим, звичайний в туркестанських степах, тут зовсім невідомий. Монголи називають свою улюблену тварину загальним ім'ям " тиме ", потім самець називається " бурун ", мерин " атан ", а самка " инга ". Зовнішні ознаки хорошого верблюда складають: кремезна статура, широкі лапи, широкий, що не зрізаний косо, зад і високі, прямо стоячі горби з великим проміжком між ними. Перші три якості рекомендують силу тварини; останнє, тобто прямо стоячі великі горби, свідчить ще, що верблюд жирний і, отже, довго може виносити всі негаразди караванної подорожі в пустелі. Великий зріст далеко не гарантує хороших достоїнств описуваної тварини, і середньої величини верблюд з вищенаведеними ознаками набагато краще високого, але вузьколапого та кволого по статурі. Втім, при однаковості віку та інших фізичних умов більш крупній тварині, звичайно, надається перевага над малорослій.

У всій Монголії найкращі верблюди розводяться в Халхі; тут вони великі зростом, сильні, витривалі. У Алашані і на Кукунорі верблюди набагато менше зростом і менш сильні; понад те, на Кукунорі вони мають більш коротку, тупу морду, а в Алашані більш темну шерсть. Ці ознаки, скільки ми помітили, зберігаються постійно, і дуже ймовірно, що верблюди Південної Монголії складають особливу породу, відмінну від північної.

Степ або пустеля з своїм безмежним простором становить корінне місце проживання верблюда; тут він відчуває себе цілком щасливим, подібно своєму господареві монголові. Той і інший біжать від осілого життя, як від найбільшого ворога, і верблюд до того любить широку свободу, що, поставлений у загін хоча б на найкращу їжу, він швидко худне і нарешті здихає. Виняток становлять хіба ті верблюди, яких утримують іноді китайці для перевезення кам'яного вугілля, хліба та інших тягарів. Зате всі ці верблюди представляються якимись жалюгідними задохликами порівняно зі своїми степовими побратимами. Втім, і китайські верблюди не виносять цілий рік неволі, тому на літо завжди відсилаються для поправки в найближчі місцевості Монголії.

Взагалі верблюд дуже своєрідна тварина. Щодо нерозбірливості їжі та невибагливості він може служити зразком, але це вірно тільки для пустелі. Приведіть верблюда на хороші пасовища, які ми звикли бачити в своїх країнах, і він, замість того щоб від'їдатися і жиріти, стане худнути з кожним днем. Це ми зазнали, коли прийшли з своїми верблюдами на чудові альпійські луки гір Ганьсу; те ж саме говорили нам кяхтинські купці, які пробували завести власних верблюдів для перевезення чаю. У тому і іншому випадку верблюди псувалися, будучи позбавлені їжі, яку вони мали в пустелі. Тут улюбленими стравами описуваної тварини служать: цибуля і бударгана, далі йде дирісун, низький полин чи саксаул в Алашані і хармик, особливо, коли досягнуть його солодко — солоні ягоди. Взагалі сіль безумовно необхідна для верблюдів, і вони з найбільшим задоволенням їдять білий соляний наліт, або так званий гуджир, який рясно покриває всі солончаки і часто виступає з ґрунту, навіть на трав'яних степах Монголії. За відсутності гуджиру верблюди їдять, хоча з меншою для

себе користю, чисту сіль, яку їм необхідно давати рази два чи три на місяць. У разі якщо описувані тварини довго не мали солі, то вони починають худнути, хоча б їжа була в достатку. Тоді верблюди часто беруть в рот і жують білі камені, приймаючи їх за шматки солі. Остання, особливо, якщо верблюди довго її не їли, діє на них як проносне. Відсутністю гуджиру і солонцюватих рослин, ймовірно, можна пояснити ту обставину, що верблюди не можуть жити на хороших пасовищах гірських країн. Крім того, для них тут немає широкого простору пустелі, по якій наша тварина бродить на волі ціле літо.

Продовжуючи про їжу верблюдів, слід сказати, що багато з них їдять рішуче все: старі побілілі кістки, власні сідла, набиті соломною, ремені, шкіру тощо. У наших козаків верблюди з'їли рукавиці та шкіряне сідло, а монголи одного разу запевняли нас, що їх караванні верблюди, які довго голодували, з'їли нишком старий намет своїх господарів.

Деякі верблюди їдять навіть м'ясо і рибу; ми самі мали кілька таких екземплярів, які крали у нас повішену для просушки яловичину. Один з цих ненажер підбирав навіть обдертих для опудал птахів, крав сушену рибу, доїдав залишки собачого супу; втім, подібний гастроном становив рідкісний виняток зі своїх побратимів.

На пасовищі верблюди наїдаються взагалі скоро, години на два-три, а потім лягають відпочивати або бродять по степу. Без їжі монгольський верблюд може пробути днів вісім або десять, а без пиття восени і навесні днів сім; влітку ж, в спеки, мені здається, верблюд не витримає без води більше трьох або чотирьох діб. Втім, здатність бути більше або менше без їжі і пиття залежить від особистих якостей тварини: чим молодше вона і жирніше, тим, звичайно, витриваліша. Нам особисто протягом всієї експедиції тільки одного разу, саме в листопаді 1870, не довелося поїти своїх верблюдів шість діб поспіль, і вони всі йшли бадьоро. Під час же літніх переходів нам ніколи не доводилося залишати верблюдів без води довше двох діб. Власне їх слід тоді поїти кожен день, а восени і навесні можна давати воду через день або два без всякої псування тварини.

Взимку верблюди задовольняються снігом, і їх ніколи не поять.

Моральні якості верблюда стоять на вельми низькому щаблі: це тварина дурна і найвищою мірою боягузлива. Іноді достатньо вискочити з-під ніг зайцю, і цілий караван кидається убік, немов бог знає від якої небезпеки. Великий чорний камінь або купа кісток часто також викликає не мале збентеження описуваних тварин. Сідло або в'юк, що звалились до того лякають верблюда, що він як божевільний біжить куди очі дивляться, а за ним часто слідують і інші товариші. При нападі вовка верблюд не думає про захист, хоча одним ударом лапи міг би вбити свого ворога; він тільки плює на нього і кричить у все горло. Навіть ворони і сороки ображають дурну тварину. Вони сідають йому на спину і роздзьобують сідна від сідла і іноді прямо клюють горби; верблюд і в цьому випадку тільки кричить та плює. Плювання завжди проводиться пережованою їжею і становить ознаку роздратованого стану тварини. Крім того, розсерджений верблюд б'є лапою в землю і загинає гачком свій потворний хвіст. Втім, злість не в характері цієї тварини, ймовірно, тому, що вона до всього на світі відноситься апатично.

Під в'юком верблюд може ходити до глибокої старості, тобто років до 25, а іноді і

більше; кращим часом вважається період від 5 до 15 років. Живе верблюд більше 30 років, а при хороших умовах навіть до 40.

Восени, перед відправленням в караван, монголи попередньо витримують без їжі своїх відгодованих влітку верблюдів протягом десяти і більше днів. Весь цей час верблюди стоять біля юрти прив'язаними за бурундуки до довгій мотузці, простягнутої по землі і прикріпленої до кілків, вбитих в ґрунт. Їжі їм не дають зовсім і тільки через два дні на третій водять на водопій. Подібне постування перед роботою необхідно для верблюда, у якого через це, за словами монголів, опадає черево і робиться міцніше запасений влітку жир.

На літньому кормі і на волі верблюд знову жиріє до осені і обростає шерстю. Власне линяння починається в березні, і до кінця червня шерсть вся вилазить, так що верблюди стають зовсім голими. В цей час вони дуже чутливі до дощу, і навіть невеликий в'юк скоро збиває спину словом, це період хвороби верблюда. Потім його тіло починає покриватися дрібною, як би мишачою, шерстю, яка остаточно виростає лише до кінця вересня. Тоді самці, особливо буруни, досить красиві зі своїми довгими гривами під низом шиї і на гомілкях передніх ніг.

Під час шляху з караваном взимку верблюдів ніколи не розсідлюють і по приході на місце негайно ж пускають на покормку; влітку ж у спеки їх необхідно розсідлювати кожен день, інакше спітніла спина скоро збивається. Таке розсідлювання влітку проводиться не негайно, коли лише знімуться в'юки, але через годину або два, як верблюди трохи охолонуть. Тоді їх можна вже пускати і на покормку або поїти; але в сильну спеку необхідно покривати спину повстю, інакше сонце так напече це місце, що воно скоро зіб'ється під в'юком. Словом, влітку з верблюдами в каравані безліч метушні і все-таки неможливо уникнути того, щоб більша частина їх не зіпсувалася.

Монголи, повні знавці своєї справи, ні за які блага не ходять влітку в каравані на верблюдах; ми ж, переслідували інші цілі, а тому псували багато своїх тварин.

Верблюд надзвичайно любить товариство собі подібних і в каравані йде до останніх сил. Якщо він зупинився від стомлення і ліг, то ніякі побої не змусять піднятися бідну тварину, яку ми звичайно кидали напризволяще. Монголи в подібних випадках їдуть в найближчу юрту і доручають тамтешнім господарям свого втомленого верблюда, якого через кілька місяців звичайно виходжують, якщо тільки він має їжу і питво.

Влітку верблюди цілий день бродять по степу без жодного нагляду і лише раз на добу приходять до криниці свого господаря для водопою. Під час же путі з караваном їх укладають на ніч біля намету, поруч один біля одного, і прив'язують бурундуками * до в'юків або до протягнутої мотузці.

* Бурундуком називається тонкий мотузочок, що замінює для верблюда повід.

У сильні холоди взимку погоничі — монголи часто самі лягають між верблюдами, щоб тепліше провести ніч. Під час шляху в каравані верблюди прив'язуються один до іншого за бурундуки, які не повинні прикріплюватися наглухо, інакше тварина порве собі ніс, в разі якщо сильно рвонеться або посунеться назад.

Крім перенесення в'юків, верблюд годиться для верхової їзди і навіть може бути

запряжений у віз. Під верх верблюда сідлають тим же сідлом, що і коня, потім сідає вершник і примушує тварину встати. Щоб злізти звичайно кладуть верблюда, хоча при поспішності можна і прямо зістрибнути зі стремена. Під верхом верблюд йде кроком або біжить риссю; галопом або навскач він не пускається. Зате рись у тварини така, що його наздожене хіба тільки відмінний скаковий кінь. У добу на верховому верблюді можна зробити верст сто і їхати таким чином на одній і тій же тварині цілий тиждень.

Крім користі як від в'ючної і від верхової тварини, монголи отримують від верблюда шерсть і молоко. Останнє густе, як вершки, але солодке і неприємне на смак; масло, що готується з цього молока, також далеко гірше коров'ячого та багато походить на перетоплене сало. З верблюжої вовни монголи в'ють мотузки, але здебільшого продають її китайцям; для збору вовни тварину стрижуть в той час, коли вона починає линяти, тобто в березні.

Незважаючи на своє залізне здоров'я, верблюд, що звик жити постійно в сухому повітрі пустелі, надзвичайно боїться вогкості. Коли наші верблюди пролежали кілька ночей на сирому ґрунті гір Гансу, то всі вони застудилися і почали кашляти, а на тілі у них стали з'являтися якісь гнійні нариви. І якби ми через кілька місяців не пішли на Куку-нор, то всі наші тварини неодмінно б повиздыхали, як то дійсно сталося з верблюдами одного лами, який прийшов в Ганьсу разом з нами.

Під час караванних ходінь, особливо по тих місцях Гобі, де багато дрібної гальки, верблюди часто протирають собі підшви ніг, починають кульгати і потім зовсім не можуть йти. Тоді монголи пов'язують ноги одноному верблюда, валять його на землю і підшивають до протертої підшви шматок товстої шкіри. Операція ця вельми болісна, так як для підшивки служить широке шило, яким протикаються дірки прямо в підшві тварини; зате після лагодження лапи верблюда він скоро перестає кульгати і які раніше несе в'юк.

... 24 квітня вранці ми знову стояли в тій точці окраїнного монгольського хребта, звідки починається спуск до Калгану. Знову під нашими ногами розкинулася велична панорама гір, за якими виднілися зелені, як смарагд, рівнини Китаю. Там панувала вже повна весна, між тим як ззаду, на нагір'ї, природа щойно починала прокидатися від зимового заціпеніння.

В міру спуску по ущелині сильно відчувався близький вплив теплих рівнин; в самому ж Калгані ми знайшли дерева, вже покриті листям, а в навколишніх горах зібрали до 30 видів квітучих рослин.

Двомісячне ходіння в південно-східному куті Монголії дало нам можливість ознайомитися з характером майбутнього подорожі і оцінити до деякої міри ту обстановку, яка нас чекає надалі у мандрах.

У Калгані караван наш переформувався. Сюди прибули тепер з Кяхти два нових козака, призначених у нашу експедицію, а колишні мої супутники повинні були повернутися додому. Коли всі збори були закінчені, ми з товаришем написали востаннє кілька листів на батьківщину і 3 травня знову піднялися на Монгольське нагір'я.

У горах Сума — хада ми в перший раз зустріли саму чудову тварину високих

нагір'їв Середньої Азії, а саме гірського барана, або аргалі. Цей звір, що досягає величини лані, тримається в описуваних горах там, де удосталь знаходяться скелі; втім, навесні, коли молода зелень краще на лугових схилах гір, аргалі іноді зустрічаються тут разом з дзеренами.

Аргалі тримаються постійно одного разу обраного місця, і часто одна якась гора служить житлом для цілого стада протягом багатьох років. Звичайно, це можливо тільки в тому випадку, якщо звір не переслідується людиною, що дійсно відбувається в горах Сума-хада. Монголи і китайці, що живуть тут, майже зовсім не мають зброї і притому такі погані мисливці, що не можуть вбити аргалі, звичайно, не з жалю до цієї тварини, а просто по невмінню. Звірі, зі свого боку, до того звикли до людей, що часто пасуться разом з монгольською худобою і приходять на водопій до самих монгольських юрт. З першого разу ми не хотіли вірити своїм очам, коли побачили, не далі півверсти від нашого намету, стадо красивих тварин, які спокійно паслися по зеленому боку гори. Ясно було, що аргалі ще не знають в людині свого заклятого ворога і не знайомі зі страшною зброєю європейця.

Проклята буря, що лютувала тоді цілу добу, не давала нам можливості негайно ж відправитися на полювання за такими дивовижними звірами, і з гарячковим нетерпінням ми з товаришем очікували, поки вгамується вітер. Однак на першому полюванні ми не вбили нічого саме тому, що ще не були знайомі з характером аргалі, і притому до того гарячкували, бачачи красивого звіра, що зробили кілька промахів на близькій відстані. Наступне полювання поправило цю невдачу, ми вбили двох старих самок.

Аргалі чудово бачить, чує і чує за вітром. Якби ця тварина не була так довірлива до людини в горах Сума-Хада, то полювання на неї представляло б великі труднощі. Тут же аргалі до того звикли до людей, що спокійно дивляться на мисливця, коли той перебуває в відстані 500 кроків.

Найкращий час для полювання ранок і вечір. Вдосвіта аргалі виходять пастися на гірські галявини, всього частіше на вершинах гір, а в сильно вітряну погоду між скелями. Зазвичай вони ходять невеликими товариствами в 5-15 екземплярів і дуже рідко поодиноці. Під час покормки то один, то інший звір піднімається на найближчу скелю оглянути околиці; постоявши там кілька хвилин, а іноді півгодини, сторож сходить до своїх і приймається за їжу. Втім, в Сума-Хада аргалі до того впевнені у своїй безпеці, що часто вже не висилають сторожів і пасуться в улоговинах між скелями, де підкрастися до них на близьку відстань дуже легко. Після ранкової покормки описувані звірі лягають відпочивати, всього частіше в скелях, і проводять тут час до вечора.

Постріл вражає стадо жахом; воно з усіх ніг кидається в протилежну сторону, але, відбігши трохи, зупиняється розглянути в чому небезпека. Іноді аргалі продовжують стояти так довго, що мисливцеві, що сховався, можна встигнути знову зарядити навіть і не вогнепальну рушницю. Монголи говорили нам, що якщо повісити який-небудь предмет (наприклад, одяг), який зверне на себе увагу аргалі, то звірі довго будуть стояти на одному місці, розглядаючи дивину, а мисливець тим часом може підкрастися

до них із зручної сторони. Сам я тільки одного разу випробував подібний спосіб, повісивши на встромлений у землю шомпол свою червону сорочку і залучивши цим на чверть години увагу стада, що було тікало.

Вбити наповал аргалі надзвичайно важко, так як він дивно міцний на рану. Траплялося, що, пробитий кулею наскрізь в груди, з розірваними нутрощами, звір ще пробігав кілька сотень кроків і тільки там падав мертвим. Якщо один з стада убитий і впав, то інші його товариші звичайно зупиняються, відбігши трохи, і дивляться на свого побратима; в цей час вони робляться ще сміливіше щодо мисливця. Голоси аргалі я ніколи не чув.

Взагалі аргалі дуже добрий звір. Крім людини, він піддається переслідуванню з боку вовків, які іноді ловлять недосвідчених молодих. Втім, це навряд чи вдається часто, так як аргалі навіть на рівному місці бігає дуже швидко, а в скелях в кілька стрибків далеко залишає за собою свого переслідувача.

Розповіді про те, що самець у разі небезпеки кидається в глибокі провалля на свої роги, щоб не розбитися, чистісінька вигадка. Я особисто кілька разів бачив, як самець стрибав з висоти від 3 до 5 сажнів, але він завжди падав на ноги і навіть намагався сковзнути по скелі, щоб зменшити силу удару.

Пройшов травень, кращий з весняних місяців, але далеко не таким був він в тутешніх місцях. Постійні вітри, переважно північно-західні і південно-західні, продовжували панувати з такою ж силою, як і в квітні; ранкові морози стояли до половини описуваного місяця, а 24 і 25-го числа були ще порядні хуртовини. Поруч з холодами випадали, хоча і рідко, сильні спеки, які давали відчувати, що ми перебували під 41° північної широти. Притому хоча погода здебільшого стояла хмарна, але дощі йшли рідко, а ця обставина разом з перемежованими холодами сильно затримувала розвиток рослинності. Навіть наприкінці травня трава щойно піднімалася від землі і, розсаджена рідкісними кущиками, майже зовсім не прикривала брудно-жовтого фону піщано-глинистого ґрунту тутешніх степів. Правда, чагарники, зрідка зростаючі по горах, здебільшого були в цвіту, але низькі, кострубаті, обсаджені колючками, притому ж розкидані невеликими купами між каменями, вони мало оживляли загальну картину гірського ландшафту.

Поля, оброблювані китайцями, також ще не зеленіли, тому що внаслідок пізніх морозів хліба тут сіють звичайно в кінці травня або на початку червня. Словом, на всій тутешній природі виднілася печатка апатії і повної відсутності енергійного життя; все гармоніювало між собою, хоча і в негативну сторону. Навіть співочих птахів було дуже небагато, та й тим ніколи співати при постійних бурях.

Ідеш, бувало, по долинах або горах і тільки зрідка заспіває чеккан, стренатка чи жайворонок, закаркає ворон, уривчасто свисне пищуха і голосно закричить клушиця; потім все тихо, понуро, мляво ...

Прямуючи до Жовтої річки і не маючи провідника, ми йшли по розпитуванням. Ми блудили майже на кожному переході і іноді робили даремно десяток або більше верст.

Як на зло, доводилося часто йти по місцевості з густим китайським населенням,

тоді всякі труднощі ще більш збільшувалися.

Звичайно при нашому проході через село піднімалася велика метушня: всі старі і малі вибігали на вулицю, лізли на паркани або на дахи і дивилися на нас з тупою цікавістю. Собаки гавкали цілим кагалом і кидалися битися до нашого Фауста; перелякані коні брикалися, корови мукали, свині верещали, кури з криком йшли куди попало словом, творився страшний шум і хаос. Пропустивши верблюдів, один з нас залишався, щоб розпитати дорогу. Тут підходили до нього китайці, але замість прямої відповіді на питання вони починали оглядати і мацати сідло або чоботи, дивуватися зброї, розпитувати, куди ми, звідки, навіщо і т.д. Розповідь же про дорогу відкладалась в сторону, і тільки в кращих випадках китаєць вказував рукою напрямок шляху. При безлічі пересічних доріг між селами така вказівка, звичайно, не могла служити достатньою керівництвом, так що ми йшли навмання до іншого села, де повторювалася та ж сама історія.

***

Ордосом називається країна, що лежить в північному вигині Хуанхе і обмежена з трьох сторін із заходу, півночі і сходу названої річкою, а з півдня прилегла до провінцій Шеньсі і Ганьсу. Південна межа позначається тією ж самою Великою стіною, з якою ми познайомилися біля Калгану. Як там, так і тут ця стіна відокремлює культуру і осіле життя власне Китаю від пустель високого нагір'я, де можливий тільки кочовий, пастушачий стан народу.

За своїм фізичним характером Ордос представляє степову рівнину, прорізану іноді по окраїнах невисокими горами.

Ґрунт всюди піщаний або глинисто-солоний, незручний для обробітку. Виняток становить тільки долина Хуанхе, де є осіле китайське населення. Абсолютна висота описуваної країни, ймовірно, полягає між 3 000-3 500 футів, так що Ордос становить перехідний уступ до Китаю з боку Гобі; від останньої він відокремлюється горами, що стоять по північну і східну сторони Жовтої ріки.

Переправившись в Ордос, ми вирішили рушити надалі не найкоротшим діагональним шляхом, але по самій долині річки Жовтої. Шлях цей представляв більш інтересу для вишукувань зоологічних і ботанічних, ніж пустельна внутрішність Ордосу; понад те, нам хотілося вирішити питання про розгалуженні Хуанхе на її північному вигині.

Ми пройшли по березі річки Жовтої 434 версти від переправи проти міста Бауту до міста Динху, і результатом проведених вишукувань з'явився той факт, що розгалужень Хуанхе при північному її вигині не існує в тому вигляді, як їх звичайно зображують на картах, і річка в цьому місці змінила свою течію. Долина Хуанхе в описуваної частини її течії має ширину від 30 до 60 верст і наносний глинистий ґрунт. На північній стороні річки ця долина вельми розширюється на захід гір Муні — ула, тоді як на південному березі в той же час вона сильно звужується пісками Кузупчі, близько підходящими до самої Хуанхе.

Піски Кузупчі тут не прямо підходять до долини Хуанхе, але відокремлюються від

неї піщано-глинистою окраїною, яка скрізь обривається прямовисною стіною футів в п'ятдесят, іноді навіть до ста, висоти і, по всій ймовірності, колись становила берег самої річки.

Вищезазначена околиця покрита невеликими (7-10 футів заввишки) буграми, порослими головним чином польовим чорнобилем (полин польова) і золотушником (карагана) [*Solidágo virgáurea* . Перекладач]. Тут же зустрічається у великій кількості одна з характерних рослин Ордосу, саме лакричний корінь, званий монголами "чіхірсбуя", а китайцями "со" або "сого". Ця рослина належить до сімейства бобових, має корінь довжиною в 4 фути або більше при товщині до 2 дюймів у підставі. Втім, таких розмірів корінь досягає в повному віці; у молодих же екземплярів він буває не товще великого пальця руки, хоча також має в довжину фута три і навіть чотири. Для викопування описуваного кореня вживаються залізні лопати з дерев'яними ручками.

Робота ця досить важка, так як корінь майже вертикально заглиблюється в твердий глинистий ґрунт, при цьому же він росте в місцевостях безводних, де доводиться працювати під пекучими променями сонця.

Партії промисловців, всього частіше монголів і монголок, найнятих китайцями, приходячи на місце збору, влаштовують центральне депо, куди щодня зносяться всі добуті коріння. Тут їх кладуть у яму, щоб оберекти від засихання на сонці; потім у кожного відрізають тонкий кінець і бічні відгалуження. Далі коріння у вигляді палиць зв'язуються в пучки кожен вагою в сто гинів, вантажаться на барки і відправляються вниз по Хуанхе. Китайці запевняли нас, що лакричний корінь йде в Південний Китай, де з нього готують особливе прохолодне питво.

Піски Кузупчі складаються з невисоких (40-50, рідко 100 футів) пагорбів, насаджених один біля одного, що утворились з дрібного жовтого піску. Верхній шар цього піску, будучи здуваемим вітром то на одну, то на іншу сторону пагорбів, утворює тут пухкі насипи, наче снігові замети.

Неприємне, гнітюче враження справляють ці оголені жовті пагорби, коли заберешся в їх середину, звідки не видно нічого, крім неба і піску, де немає ні рослини, ні тварини, за винятком лише жовто-сірих ящірок, які, блукаючи по пухкому ґрунті, прикрасили її різними візерунками своїх слідів. Важко стає людині в цьому, в повному розумінні, піщаному морі, позбавленому всякого життя: не чути тут ніяких звуків, ні навіть тріщання коника, кругом тиша могильна ... Недарма ж місцеві монголи склали кілька легенд про ці жахливі піски. Вони кажуть, що тут було головне місце подвигів двох героїв Гесер-хана і Чингізхана, що, борючись з китайцями, ці богатирі вбили безліч людей, трупи яких з волі божої засипані були піском, принесеним вітром з пустелі. До цих пір ще, говорили нам з забобонним страхом монголи, в пісках Кузупчі навіть вдень можна чути стогони, крики і тому подібні звуки, які продукують душі небіжчиків. До цих пір ще вітер, що здуває пісок, іноді оголює різні дорогоцінні речі, як, наприклад, срібні судини, які стоять абсолютно назовні, але взяти їх неможливо, оскільки подібного сміливця негайно ж спіткає смерть.

Інший переказ свідчить, що Чингізхан, під натиском своїх ворогів, поставив піски

Кузупчі як огорожу з одного боку а річку Хуанхе повернув з колишнього її напрямку на північ і таким чином захистив себе від нападу.

На річці Хурай — Хунди ми пробули три дні, присвятивши весь цей час полюванню за чорнохвостими антилопами, які зустрілися нам тут уперше.

Чорнохвоста антилопа джейран, або, як її називають монголи, "хара— сульт", за своєю величиною і по зовнішньому вигляду дуже багато походить на дзерена, але відрізняється від нього невеликим чорним хвостом (7-8 дюймів завдовжки), який звичайно тримає догори і часто їм помахує. Ця антилопа мешкає в Ордосі і в Гобійській пустелі, поширюючись на північ приблизно до 45° північної широти; на південь хара-сульт йде через весь Алашань до Ганьсу, а потім, минаючи цю провінцію, так само як і басейн озера Кукунор , знову зустрічається в солоно-болотистих рівнинах Цайдаму.

Місцем свого проживання описуваний звір вибирає самі дикі, безплідні частини пустелі або невеликі оазиси в голих сипучих пісках. Абсолютно протилежно дзерену хара — сульт уникає хороших пасовищ, але задовольняється наймізернішим кормом, аби тільки жити подалі від людини. Для нас завжди було загадкою, що п'є в таких місцях хара-сульт.

Правда, судячи по слідах, вона не відмовляється приходити вночі до ключів і навіть криниць, але ми іноді зустрічали цього звіра в такій пустелі, де на сотню верст немає краплі води. Ймовірно, описувана антилопа може довго пробути без пиття, харчуючись деякими соковитими рослинами з сімейства солянкових.

Хара-сульт тримаються звичайно поодинокі, парами або невеликими товариствами від 3 до 7 екземплярів; дуже рідко вдається зустріти, і то взимку, стадо в 15-20 голів, а більшого числа разом ми не бачили жодного разу. Притому стадо завжди живе своїм товариством і ніколи не змішується з дзеренами, якщо навіть бродить з ними, що трапляється рідко, на одних і тих же пасовищах.

Взагалі описуваний звір набагато обережніше дзерена. Володіючи чудовим зором, слухом і нюхом, він легко уникає хитрощів мисливця. Притому ж хара — сульт, подібно іншим антилопам, дуже міцна на рану, і ця обставина підсилює труднощі полювання.

Увечері і рано вранці хара-сульт ходять на поїмку, але вдень звичайно лежать, для чого в місцевостях горбистих завжди вибирають підвітряний бік пагорбів. Лежачого звіра надзвичайно важко помітити, так як колір його хутра абсолютно підходить під колір піску або жовтої глини. Незрівнянно зручніше вивідати хара-сульту на пасовище або на вершині якогось пагорба, де цей звір любить іноді стояти по цілій годині. Тоді найкращий випадок мисливцеві, який неодмінно заздалегідь повинен побачити антилопу, інакше підкрастися до неї буде неможливо.

Полохлива хара-сульт пускається навіть стрибками, але, пробігши кілька сотень кроків, зупиняється, повертається в бік мисливця, кілька хвилин спостерігає, в чому справа, і потім знову скаче далі. Переслідування по п'ятах ні до чого не веде; можна напевно сказати, що звір піде далеко і притому буде тримати себе ще обережніше колишнього.

Багато витратили ми з товаришами часу і праці, щоб убити першу хара-сульту. Цілих два дні проходили ми даром, і тільки на третій ранок мені вдалося вбити чудового самця, підкравшись до нього досить близько. По-справжньому, одиночну хара — культу, так само як і дзерена, не слід стріляти на відстані більше 200 кроків, можна напевно сказати, що з десяти пострілів дев'ять пропадуть даром. Однак подібне правило вельми важко виконувати на практиці. Справді, ми ходили вже годину або два, безперестанку підіймаючись з одного піщаного пагорба на інший, ноги наші загрузали по коліна в сипучий пісок, піт ллє з нас градом, і раптом перед вами стоїть бажаний звір на 200 кроків. Ви дуже добре знаєте, що ближче підійти неможливо, що при найменшій помилки хара-сультя піде назавжди, що потрібно дорожити кожною миттю, нарешті, в руках у вас штуцер, що б'є на відміряну відстань чудово в саму малу мішень ... Зміркувавши все це, скажіть як не спокуситися пострілом? Піднімаєте приціл, приклавшись, виділіть якнайкраще ... гримнув постріл, і куля підриває пісок, не долітаючи або перелітаючи через антилопу, яка миттєво ховається з очей. Зніяковілий та засмучений такою невдачею, підеш, бувало, до того місця, де стояв звір, відміряти відстань і побачиш, що помилився на 40 кроків або навіть більше. Помилка груба, але вона неминуче станеться, коли потрібно визначити відстань раптом, часто лежачи або ледь висунувши за бугра голову і не маючи можливості бачити проміжні предмети. Без сумніву, штуцер з великою настильністю польоту кулі в даному випадку всього придатніше, але такого рушниці у нас не було в перший рік експедиції ...

Минаючи дабасуннорську дорогу, ми попрямували по долині Хуанхе і через день шляху зустріли ще одну, розорену дунганами, кумирню, по імені Шара-дзу. У цій кумирні, однієї з обширніших у всьому Ордосі, колись жило до 2 000 лам і два чи три гигена, але тепер не було ні душі людської. Тільки стада кам'яних голубів, клушиць і ластівок гніздилися в спустошених храмах і фанзах. Ці останні, тобто фанзи, розташовані навколо кумирні і здебільшого збереглися в цілості, але головний храм спалений разом з усіма прибудовами, що перебували в загальній огорожі. Глиняні статуї богів розбиті або розрубані на шматки і валяються на землі; деякі з них ще сидять на своїх місцях, але порубані шаблями і сколоті піками. Величезна статуя Будди, що знаходилася в головному храмі, стоїть з пробитими грудьми, де дунгани шукали скарбів, які часто зберігаються тут ламами. Листи священної книги Ганчжур всюди розкидані по підлозі разом з іншими уламками, покритими товстим шаром пилу.

А тим часом ще так недавно сюди стікалися тисячі і тисячі народу, щоб поклонитися уявній святині. Як і в інших кумирнях, тут все було розраховано на те, щоб заманити і налякати дитячу уяву монголів. Багато богів зображені з найлютішими і страшними лицями; вони сидять то на левах, то на слонах, биках або конях, то давлять чортів, змій тощо. Стіни кумирні, там, де вони вціліли, розмальовані також картинами подібного роду.

" Як же ви віруєте в глиняних богів? " запитав я у монгола, разом з яким ходив по руїнах кумирні. "Боги наші, відповідав він, тільки жили в цих ідолах, а тепер вони відлетіли на небо".

Від кумирні Харганти далі вгору по південній стороні Хуанхе ми вже не зустрічали населення, і тільки разів зо два-три нам траплялися невеликі стійбища монголів, що займалися добуванням лакричного кореня. Причиною такого знелюднення була, як згадано вище, Дунганська навала, якій Ордос піддався за два роки до нашого відвідування. Втім, осіле китайське населення на південному березі Хуанхе, західніше меридіана Муні-ула, і перш було незначне, так як долина річки Жовтої тут сильно звужується пісками Кузупчі; притому ґрунт робиться солонцюватий і здебільшого покритий суцільними заростями лози або тамариску. У цих чагарниках ми знайшли вельми чудове явище — здичавілу рогату худобу; про неї ми чули ще раніше від монголів, які пояснили нам і походження такого худоби.

Перш, до дунганського розорення, ордоські монголи мали великі стада, і іноді траплялося, що бики чи корови відбивалися від цих стад, бродили по степу і робилися до того дикими, що зловити їх було надзвичайно важко. Ці здичавілі тварини трималися там і сям по всьому Ордосу. Коли ж дунгани увірвалися в цю сторону з південного заходу і почали все винищувати на своєму шляху, то багато жителів, заскочені зненацька, кидали майно і тікали, думаючи тільки про власний порятунок. Залишені ними стада паслися без нагляду і незабаром так здичавіли, що інсургенти не могли їх зловити і забрати з собою. Потім дунгани пішли з Ордосу, а здичавілі тварини продовжують бродити на волі і тримаються головним чином у чагарниках долини Хуанхе, так як мають тут під боком воду і пасовища.

Здичавіла рогата худоба зустрічається звичайно невеликими товариствами, від 5 до 15 екземплярів; тільки старі бики ходять поодиноці. Напрочуд як швидко настільки незграбні і отупілі створіння набули всі звички диких тварин. Цілий день корови лежать в кущах, мабуть ховаючись від людей, але з настанням сутінків виходять на пасовища, де проводять ніч.

Помітивши людину або зачувши її за вітром, не тільки бики, але навіть корови негайно ж тікають і біжать далеко.

Дикими властивостями і жвавистю відрізняються молоді екземпляри, що народилися і вирости вже на волі.

Полювання за здичавілою худобою досить утруднене, і ми за весь час перебування свого в Ордосі вбили тільки чотирьох биків. Монголи зовсім не розпочинають подібних полювань, оскільки бояться ще йти в Ордос, а з іншого боку, міцна тварина легко виносить удар ґнотової гладкоствольної рушниці, куля якої звичайно складається зі шматочка чавуну або камінчика, облитого свинцем. Влаштувавши правильні облави, особливо взимку, в кущах, де тримається здичавіла худоба, можна без труда перебити безліч цих тварин, число яких в усьому Ордосі монголи вважають приблизно до 2 000 голів.

Без сумніву, ця худоба з часом буде винищена або переловлена тими ж самими монголами, які повернуться в Ордос.

Тут немає ні просторості, ні привілля трав'яних рівнин Південної Америки, де, як відомо, розплодилися величезні стада від небагатьох екземплярів, які пішли з

іспанських колоній.

За словами монголів, незабаром після розорення Ордосу в тутешніх степах водилися також здичавілі вівці, але вони тепер всі винищені вовками; верблюди ж ще бродять в невеликому числі, і нам вдалося зловити одного, втім молодого.

У перший раз ми зустріли здичавілу худобу в 30 верстах на захід кумирні Шара — дзу. Так як м'яса у нас в запасі не було, то ми вирішили скористатися таким зручним випадком, щоб добути собі продовольство. Однак спочатку полювання наше було невдале, саме тому, що ми занадто розраховували на тупоумство корів; нарешті на третій день, рано вранці, я підкрався дуже близько до двох биків, що бились між собою в кущах, і подвійним пострілом з мисливського штуцера поклав обох бійців на місці.

Така удача була вельми радісною для нас подією, так як тепер ми могли насушити собі в дорогу кілька пудів м'яса.

Перетягнувши кращі частини вбитих тварин до свого намету, ми взялися різати яловичину тонкими пластами для просушки її на сонці. Така приманка привернула безліч шулік, так що довелося з рушницею в руках вартувати розвішане м'ясо; разом з шуліками були орлани — довгохвости і потрапляли за це в нашу колекцію.

Поки сушилося м'ясо, ми займалися риболовлю в пересохлому рукаві Хуанхе, біля якого стояли. Тут, в невеликих і неглибоких ямах, де збереглася вода, трималося безліч риби, так що ми своїм невеликим бреднем, довжиною всього в 3 сажні, ловили в нетривалий час по 2-3 пуди коропів і сомів; останній вид дуже часто попадається в Хуанхе. З спійманої риби ми вибирали для себе кращу, а решту відпускали назад.

19 серпня ми рушили в дорогу. Піски Кузупчі як і раніше простяглися ліворуч, а праворуч наша дорога визначалася плином Хуанхе. Місцями густі чагарники вельми утруднювали слідування, та, крім того, безліч комарів і мошок сильно набридали як нам, так і нашим верблюдам. Останні особливо не люблять цих комах, яких ніде немає в пустелях Монгольського нагір'я.

Літні спеки, що притишилися було в половині серпня, в останній третині цього місяця відновилися з колишньою силою і знову страшно виморювали нас в дорозі. Хоча ми завжди вставали з світанком, але укладання речей і в'ючення верблюдів, разом з питвом чаю без чого ні монгол, ні козаки ні за що на світі не йшли в дорогу віднімали години дві і більше часу, так що ми рушали в дорогу, коли сонце вже порядно піднімалося на горизонті. На останньому часто не видно було жодної хмарини, не відчувалося ні найменшого подиху вітерцю і що все це звичайно служило для нас нерадісною ознакою спекотного дня.

Порядок наших в'ючних ходінь завжди був один і той же. Ми з товаришем їхали попереду свого каравану, робили зйомку, збирали рослини або стріляли птахів, що попадалися; в'ючні ж верблюди, прив'язані за бурундуки один до іншого, управлялися козаками. Один з них їхав попереду і вів в приводу першого верблюда, а інший козак разом з провідником — монголом, якщо такий був у нас, замикали хід.

Так йдеш, бувало, години дві, три по ранковій прохолоді; нарешті сонце піднімається високо і починає палити нестерпно.

Розпечений ґрунт пустелі дихає жаром, як з печі. Стає дуже важко: голова болить і крутиться, піт струмком ллє з обличчя і з усього тіла; відчуваєш повне розслаблення і сильну втому. Тварини страждають не менше нас. Верблюди йдуть, роззявивши роти і облиті потом, немов водою; навіть наш невтомний Фауст бреде кроком, похнюпивши голову і опустивши хвіст. Козаки, які звичайно співають пісні, тепер змовкли, і весь караван волочиться мовчки, крок за кроком, немов не наважуючись передавати один одному і без того важкі враження.

Якщо на щастя попадеться дорогою монгольська юрта або китайська фанза, то поспішаєш туди з усіх ніг, намочиш голову і кашкет, нап'єшся води, а також напоїш коней і собаку; розпаленим ж верблюдам води давати не можна. Однак така відрада триває недовго: через півгодини чи менш все сухе як і раніше, і знову палить тебе пекуча спека.

Нарешті наближається полудень треба подумати про зупинку. "Чи далеко до води?" запитуєш у зустрічного монгола і з досадою почуєш, що потрібно пройти ще 5-6 верст. Діставшись нарешті до колодязя і вибравши місце для намету, ми починаємо класти і розв'ючувати верблюдів. Звичні тварини вже знають в чому справа і самі скоріше лягають на землю. Потім ставиться намет і стягуються в нього необхідні речі, які розкладаються з боків; в середині ж розстеляється повсть, що служить нам постіллю. Далі збирається арагал і вариться цегляний чай, який влітку і взимку був нашим звичайним питвом, особливо там, де вода виявлялася поганої якості. Після чаю, в очікуванні обіду, ми з товаришем укладаємо зібрані дорогою рослини, робимо опудала птахів, або, влучивши зручну хвилину, я переносу на план зроблену сьогодні зйомку.

Така робота в житлових місцях звичайно переривається кілька разів з нагоди приходу монголів з найближчих юрт; ці гості, як звичайно, лізуть зі всілякими розпитуваннями або проханнями і зрештою так набридають, що ми їх проганяємо геть.

Тим часом порожній шлунок сильно нагадує, що час обіду вже настав, але, незважаючи на це, потрібно чекати, поки звариться суп з зайців або куріпок, убитих дорогою, або з барана, купленого у монголів. Втім, останню страву ми мали рідко, так як часто зовсім не можна було купити барана або потрібно було платити дуже дорого; тому полювання становило головне джерело нашого продовольства.

Години через дві по приходу на місце обід готовий, і ми беремося за їжу з вовчим апетитом. Сервіровка у нас найпростіша, що цілком гармоніює з іншою обстановкою: кришка з котла, де вариться суп, служить супницею, дерев'яні чашки, з яких п'ємо чай, тарілками, а власні пальці замінюють вилки; скатертин і серветок зовсім не належить. Обід закінчується дуже скоро; після нього ми знову п'ємо цегляний чай; потім йдемо на екскурсію або на полювання, а наші козаки і монгол — провідник по черзі пасуть верблюдів.

Настає вечір; згаслий вогник знову розпалюється; на ньому варяться каша і чай. Коні і верблюди приганяються до намету, і перші прив'язуються, а останні, понад те, укладаються біля наших речей або неподалік осторонь. Ніч спускається на землю;

денний жар спав і замінився вечірньою прохолодою. Відрадно вдихаєш в себе оновлене повітря і, стомлений трудами дня, засинаєш спокійним, богатирським сном.

Південна частина високого нагір'я Гобі, на захід від середньої течії Хуанхе, являє собою дику і безплідну пустелю, населену монголами — олютами і відому під ім'ям "Алашань", або Заордос. Країна ця наповнена голими сипучими пісками, які тягнуться на захід до річки Ецзине, на півдні впираються у високі гори провінції Ганьсу, а на півночі зливаються з безплідними глинистими рівнинами середній частині Гобійської пустелі.

Алашаньська пустеля на багато десятків, навіть сотні верст представляє одні голі сипучі піски, завжди готові задушити подорожнього своїм палючим жаром або засипати піщаним ураганом. Іноді ці піски так великі, що називаються монголами "тингері", тобто "небо". У них ніде немає краплі води; не видно ні птиці, нічого, і мертво запустіння наповнює мимовільним жахом душу людини, яка забрела сюди.

Ордоськи Кузупчі в порівнянні з алашаньськими здаються мініатюрою; притому ж там, хоч зрідка, можна зустріти оазиси, вкриті свіжою рослинністю. Тут немає навіть і подібних оазисів; жовтий пісок тягнеться на неозорий простір або змінюється великими площами солоної глини, а ближче до гір голою галькою. Рослинність, там, де вона є, вкрай бідна і містить в собі лише кілька видів потворних чагарників і кілька десятків порід трав. Між тими і іншими на першому плані слід поставити саксаул, званий монголами заком, і траву сульхир.

У Алашані саксаул є деревом від 10 до 12 футів заввишки, при товщині в 0,5 фута, і росте рідкісним насадженням усього частіше на голому піску. Для теслярських робіт дерево що описується непридатне, тому що крихке і дірчає; зате воно горить чудово.

Безлисті, але соковиті і такі, що стирчать, як щітка, гілки заків складають головне живлення алашаньських верблюдів. Крім того, під захистом цих дерев монголи ставлять свої юрти і вкриваються тут краще, ніж в голому степу, від зимових холодів; в подібних же місцях, тобто там, де росте зак, кажуть, можна скоріше дістати воду за допомогою колодязів.

Як бідна флора Алашаню, так небагата і його фауна. Великих ссавців в пустелі немає ніяких, крім хара-сульти; потім тут зустрічаються вовк, лисиця, заєць, а в заростях заку зрідка їжак. З дрібних гризунів у великій кількості трапляються тільки два види піщанок; один з них живе виключно в заростях заку і до того дірявить землю своїми норами, що часто абсолютно не можна їхати верхи. Цілий день чується писк цих звірків, настільки ж нудний і одноманітний, як вся взагалі природа Алашаню.

Серед птахів найбільш чудовим слід вважати холо-джоро, який величиною майже з нашу сойку, а на льоту нагадує одуда.

Це в повному розумінні птах пустелі і зустрічається виключно в самих диких її частинах. Тільки трохи місцевість приймає кращий характер, холо-джоро зникає; тому він разом з хара — сультю служить для мандрівника завжди нерадісним явищем. На нашу шляху холо-джоро зустрічалася до Ганьсу, а потім знову з'явилася в Цайдаме; на північ вона поширюється в Гобі, приблизно до 44° 30' північної широти.

Проліт птахів, що почався в кінці серпня, багато посилювся у вересні, так що у першій третині цього місяця рахувалось в прольоті вже 18 видів. Але перелітні птиці слідує головним чином по долині Хуанхе і тільки в невеликому числі перелітають Алашаньську пустелю. Моторошно іноді доводиться тут цим крилатим мандрівникам. Багато хто з них, стомлені спрагою або голодом, гинуть в пустелі, і я кілька разів знаходив тут мертвих дроздів, у яких по розтині шлунок виявлявся абсолютно порожнім. Мій товариш одного разу зустрів у сухій ущелині, майже поблизу самого гребеня високих Алашаньських гір, крижневу качку, до того знесилена, що її можна було зловити руками.

Літні спеки тепер скінчилися, так що ми без особливого стомлення робили свої переходи. Сипучі піски, складені невеликими пагорбами, як і в Ордосі, стелилися навколо нас безмежною жовтою площею, що тікала за горизонт. Стежка вилася між ними по чагарниках саксаулу і переходила менш вузькі рукава самих пісків, там, де вони ставали поперек дороги. Біда заблукати, загибель подорожньому тоді вірна, особливо влітку, коли пустеля розжарюється, немов піч.

14 вересня ми прийшли в місто Динь — юань —ін і в перший раз за весь час експедиції зустріли гостинний прийом від місцевого князя, по наказу якого назустріч нам виїхали троє чиновників і проводили нас в заздальгидь приготовлену фанзу .

Втім, ще за цілий перехід до міста нас також зустріли три чиновника, послані князем дізнатися, хто ми такі. Одним з перших питань цих посланців було: чи не місіонери ми? і коли була дана негативна відповідь, то нам почали тиснути руки і пояснювати, що у разі, якби ми виявилися місіонерами, князь не велів пускати нас до себе в місто. Взагалі в числі причин, що зумовили успіх подорожі, на видному місці слід поставити ту обставину, що ми нікому не нав'язували своїх релігійних поглядів.

Динь — юань —ін складається з фортеці, глиняна стіна якої має півтори версти в окружності. Під час наших відвідин стіна ця була приведена в оборонне становище, і на її зубцях скрізь були складені камені або колоди для одбиття ворожого штурму. Попереду головної стіни, з північного боку, влаштовані також з глини три невеликих укріплення, обнесені палісадом.

Всередині фортеці живе сам князь; тут також знаходяться китайські крамниці і поміщені монгольські війська. Поза головною огорожею розташовано було колись кілька сотень фанз, але вони всі спалені дунганами, які, однак, не могли взяти саму фортецю.

Зате все, що знаходилося поза нею, піддалося розоренню, в тому числі і замський палац князя, влаштований в одній версті від міста і оточений невеликим парком. Цей парк, в якому перш були навіть ставки з водою, являє чарівне місце в порівнянні з похмурым виглядом навколишньої пустелі.

Така зовнішність міста Динь — юань —ін. Звернемося до опису його мешканців. Серед них найбільш визначною особистістю служить, звичайно, князь— володар, або як його називають тут, " амбань " * .

* Імені князя дізнатися ми не могли, так як монголи вважають гріхом вимовляти

імена своїх начальників, а тим більше передавати ці імена кому-небудь чужому. (Примітка автора.)

Він знаходиться в розряді князів другого ступеня, володіє Алашанем на правах середньовічного феодала. За своїм походженням цей князь монгол, але абсолютно зкитаєний, тим більше що він перебуває в родинних зв'язках з богдиханським домом, звідки отримав в заміжжя одну з принцес. Кілька років тому ця дружина померла.

Сам князь, чоловік років сорока, має досить благовидну фізіономію, хоча завжди блідий, так як сильно відданий палінню опіуму. За своїм характером він хабарник і деспот самого першого розбору. Порожня примха, порив пристрасті чи гніву словом, особиста воля замінюють всякі закони і негайно ж приводяться у виконання без найменшого заперечення з чийого б то не було боку. Втім, такий порядок існує у всій Монголії і в усьому Китаї без винятків.

Зачинившись всередині своєї фанзи, алашанський князь весь час проводить в курінні опіуму і ніколи не показується на вулиці; за давніших часів він часто їздив до Пекіна, але тепер повстання дунган припинило подібні поїздки.

Амбані має трьох дорослих синів, з яких старший з часом буде його спадкоємцем.

Слід згадати ще про одного ламу, по імені Балдин— Сорджі, який перебуває при князі і його дітях як довірена особа, яка виконує різні доручення. Сорджі в ранній юності втік до Тибету, прилаштувавшись до каравану богомольців; провівши в Лхасі вісім років, він вивчив буддійську мудрість і повернувся назад в Алашань вже ламою. Від природи хитрий і кмітливий, Сорджі незабаром здобув прихильність амбані і зробився його наближеним. За дорученням князя він щороку їздить до Пекіна за різними покупками і навіть один раз був у Кяхті, а тому знає росіян.

Для нас Сорджі був надзвичайно корисний своєю послужливістю і тим значенням, яким він користувався в місті. Без нього ми, можливо, не зустріли б настільки привітного прийому з боку князя і його синів. Сорджі перебував також в числі трьох осіб, висланих князем вперед дізнатися, хто ми такі. Він потім пояснив Алашанському амбані, що ми дійсно росіяни, а не які-небудь інші іноземці. Втім, монголи всіх європейців хрестять загальним ім'ям росіян, так що звичайно говорять: росіяни — французи, росіяни — англійці, розуміючи під цими іменами французів і англійців; притому номади всюди думають, що ці народи знаходяться у васальній залежності від Цаган-хана, тобто білого царя ...

Через два дні по приході в алашанське місто ми мали побачення з двома молодшими синами князя гигеном * і Сия, через п'ять днів з старшим їх братом і тільки через вісім днів з самим амбані .

* Г и р е н одне з високих звань буддійської церкви.

Усім їм необхідно було зробити подарунки, про які нас запитували ще вислані назустріч чиновники. Не маючи з собою для подібної мети ніяких особливих речей, я подарував самому князеві кишеньковий годинник і зіпсований анероїд; синам бінокль і різні дрібниці, головним чином мисливські речі та порох. У відповідь на це ми отримали від князя і його синів також подарунки досить цінні: пару коней, мішок ревеню і голову

російського цукру, яка потрапила в Алашань з Кяхти. Крім того, наші друзі подарували нам на згадку про них: мені срібний браслет, а моєму товаришеві золоте кільце.

Взагалі як сам Амбані, так, особливо, сини були дуже прихильні до нас і постійно намагалися виказати цю прихильність. Вони кожен день надсилали нам зі свого саду цілі коробки кавунів, яблук і груш, які ми винищували через міру після довгих поневірянь в пустелі. Старий князь прислав нам одного разу обід з безлічі різних китайських страв. Із синами ми їздили кілька разів на полювання і досить часто бували у них вечорами, розмовляючи іноді до глибокої ночі. Хоча важко було пояснюватися через перекладача, але все-таки ми проводили тут час із задоволенням, тим більше що звільнялися від мимовільного арешту у своїй фанзі. Молоді князі вели себе абсолютно невимушено, сміялися, жартували, і справа іноді доходила навіть до різних ігор і гімнастичних вправ. У бесідах з нами сини з гарячковою цікавістю розпитували про Європу, тамтешнє життя, людей, машинах, залізницях, телеграфу і т.д. Наші розповіді здавалися для них казкою і пробуджували бажання бачити все це на власні очі; князі не жартувавши просили нас звозити їх до Росії. Іноді нам приносили на показ різні європейські речі, куплені в Пекіні і Кяхті, як, наприклад, револьвери, тростини з кинджалом, машинки з грою, годинники і навіть флакони з одеколоном.

Частина 3

Нарешті, на восьмий день нашого перебування в Динь-юань-іні, ми отримали запрошення на побачення з амбанем. Попередньо лама Сорджі, ймовірно, за намовою самого князя, питав у нас: яким чином ми будемо вітати їх повелителя чи за своїм звичаєм або за монгольським, тобто падати на коліна. Отримавши, природно, відповідь, що ми будемо кланятися князю по-європейськи, Сорджі почав просити, щоб перед амбанем став на коліна хоча б наш козак-перекладач, але і в цьому було рішуче відмовлено.

Саме побачення відбувалося в 8:00 вечора в приймальні фанзі амбаня. Ця фанза дуже добре прибранна; в ній навіть стоїть велике європейське дзеркало, куплене за 150 лан в Пекіні. На столах в свічниках горіли стеаринові свічки, і було приготовлено для нас частування з горіхів, пряників, російських льодяників з віршами на обгортках, яблук, груш та іншого.

Коли ми увійшли і вклонилися князю, то він запросив нас сісти на приготовані місця, козак ж став біля дверей. Крім амбаня, в фанзі знаходився китаєць — багатий пекінський купець, як я дізнався згодом. У дверях фанзи і далі в передпокої стояли ад'ютанти князя і його сини, які повинні були бути присутніми при нашому прийомі.

Після звичайних розпитів про здоров'я і благополуччя у дорозі амбань сказав, що, з тих пір як існує Алашань, в ньому не був ще ні один росіянин, що він сам бачить цих іноземців в перший раз і дуже радий нашому відвідуванню.

Потім він почав розпитувати про Росію: яка у нас релігія, як обробляють землю, як роблять стеаринові свічки, як їздять по залізницях і, нарешті, яким чином знімають фотографічні портрети? "Чи правда, запитав князь, що для цього в машину кладеться

рідина людських очей? Для такої мети, продовжував він, місіонери в Тяньдзіні виколювали очі дітям, яких брали до себе на виховання; за це народ обурився і повбивав усіх цих місіонерів". Отримавши від мене негативну відповідь, князь почав просити привезти йому машину для знімання портретів, і я ледве міг звільнитися від подібного доручення, запевнивши, що дорогою скла машини неодмінно розіб'ються.

Наша аудієнція тривала близько години; на прощання князь подарував козакові — перекладачеві 20 лан і дозволив нам сходити пополювати в сусідні гори. Туди ми вирушили на наступний день і поставили свій намет у вершині ущелини, майже поблизу гребеня самого хребта. Верблюди наші залишилися під опікою приятеля Сорджі в місті, так само як і козак, який знову захворів сильніше колишнього; причиною його хвороби була головним чином туга за батьківщиною. Від князя були послані з нами провідники і ще один лама, ймовірно, в якості наглядча.

Гори, в яких ми тепер оселилися, знаходяться, як сказано вище, в 15 верстах на схід від міста Динь-юань-ін та складають межу між Алашанем і провінцією Ганьсу. Весь хребет відомий під ім'ям Алашаньський. Він піднімається від самого берега Хуанхе в тому місці, де з протилежного боку в неї впирається Ордоській Арбус —ула, тобто верстах у вісімдесяти — дев'яноста на південь від міста Дин-ху.

Вузька, але дуже висока скеляста гряда Алашаньських гір, виштовхнута підземними силами, немов стіна серед сусідніх рівнин, представляє своїм положенням дуже характерну особливість. Тим більше, що ці гори стоять абсолютно відособлено і, наскільки нам вдалося дізнатися, не з'єднуються з хребтами верхньої Хуанхе, але закінчуються в піщаних пустелях Південно-Східного Алашаню.

Цікаві були наші полювання за гірськими баранами куку-яманами, які в безлічі мешкають в Алашаньському хребті, обираючи місцем проживання самі дикі скелі верхнього поясу гір. Цей звір зростом трохи більше звичайного барана. Колір шерсті буро-сірий або буро-коричневий; верх морди, груди, передня сторона ніг, смуга, що обмежує боки від черева, і самий кінчик хвоста чорні; черево біле, задня сторона ніг жовтуватобіла. Роги пропорційно великі, підняті від основи трохи догори, а кінцями загнуті назад. Самка трохи менше самця; колір чорних частин тіла у неї не настільки яскравий; роги маленькі, плоскі, майже прямостоячі.

Куку-ямани тримаються поодинокі, парами або, нарешті, невеликими стадами від 5 до 15 екземплярів. Як виняток, вони збираються іноді в великі стада, і мій товариш зустрів одного разу товариство приблизно в сотню екземплярів. У стаді один або кілька самців приймають на себе посаду ватажків і охоронців. При небезпеці вони негайно дають сигнал гучним і уривчастим свистом, до того схожим на свист людини, що я в перший раз прийняв цей голос за сигнал мисливця; самки також свистять, але тільки набагато рідше самців.

Переляканий баран кидається прожогом утікати по скелях, часто абсолютно прямовисних, так що, дивлячись на нього, дивуєшся, яким чином ця велика тварина може так спритно лазити по найнепрístupніших місцях. Для куку-ямана достатньо самого малого виступу, щоб утриматися на ньому в рівновазі на своїх товстих ногах.

Іноді трапляється, що камінь обірветься під вагою звіра і з гуркотом полетить вниз; ну, думаєш, обірвався і баран, але він наче і не було нічого скаче далі по скелі. Помітивши мисливця, особливо якщо той з'явився несподівано і близько, куку-яман свисне рази два-три і, зробивши кілька стрибків, зупиняється розглянути, в чому небезпека. У цей час він представляє відмінну ціль для влучної кулі; потрібно тільки не баритися, а то звір, постоявши кілька секунд, знову свисне і пуститься скакати далі. У спокійному стані, тобто поза небезпекою, куку-яман ходить кроком або тихим галопом, причому іноді тримає голову вниз.

Куку-яман взагалі дуже обережний і не пропускає без уваги нічого підозрілого. Нюх, слух і зір розвинені у нього чудово; за вітром неможливо підійти до звіра і на 200 кроків. У надвечір'я він виходить на пасовище, Улюбленим місцем пасовища служать альпійські луки. Вранці, коли сонце підніметься вже досить високо, куку-яман знову відправляється в рідні скелі. Тут він іноді цілими годинами стоїть на якомусь виступі нерухомо, як бовдур, і тільки зрідка повертає головою то в одну, то в іншу сторону. Мені траплялося бачити, що при подібному відпочинку звір, що розташувався на похилі каменю, мав свій зад вище голови, але такий стан, мабуть, анітрохи для нього не був утрудненим. У полуденний час гірські барани лягають відпочивати звичайно на виступах скель і влітку частіше на північній їхньому боці ймовірно, тому, що тут прохолодніше; іноді куку-яман тут засинає і при цьому лягає на бік, витягуючи ноги, наче собака.

Під час перебування в Алашаньських горах ми з товаришем по цілим дням полювали за описуваними тваринами. Не знаючи місцевості, я брав з собою в провідники мисливця — монгола, який до тонкості вивчив гори і характер куку-ямана. Ранньою зорею виходили ми з намету і піднімалися на гребінь хребта, лише тільки сонце показувалося з-за обрію. У ясний і тихий ранок панорама, що розстелялась звідси перед нами по обидві сторони гір, була чарівна. На сході вузькою стрічкою блищала Хуанхе, і, немов алмази, виблискували численні озера, розсіпані біля міста Нін-ся. На захід широкою смугою йшли з очей сипучі піски пустелі, на жовтому тлі яких подібно островам, рясніли зелені оазиси глинистого ґрунту. Навколо нас панувала повна тиша, що зрідка порушується голосом оленя, який кличе свою самку.

Іноді цілі півдня проводили ми, виглядаючи баранів, і все-таки не знаходили їх. Потрібно мати соколиний зір, щоб відрізнити на великій відстані сіру шкуру куку-ямана від такого ж кольору каменів або, що ще гірше, розглядати тварину, що лежить в кущах. Мій провідник бачив далеко; траплялося, що він на кілька сотень кроків помічав одні роги тварини, які я не міг розгледіти навіть у бінокль.

Потім ми починали підкрадатися до поміченого звіра. Для цього іноді потрібно було обходити дуже далеко, спускатися майже в прямовисні провалля, стрибати з каменя на камінь або через широкі тріщини, ліпитись по карнизах круч словом, з кожним кроком бути на краю небезпеки. Руки дряпалися в кров, чоботи і одяг рвалися немилосердно, але все це забувалося в надії вистрілити по бажаному звірові. Але на жаль! Ці надії часто руйнувалися самим немилосердним чином. Траплялося, що під час підкрадання

нас помічав другий куку-яман і свистом давав знати про небезпеку своєму побратиму, або камінь, що обірвався під ногами, попереджав обережного звіра і він в одну мить щезав з очей. Образа в подібних випадках була сильна: всі труди пропали даром; і знову починали ми попередню історію, тобто видивлялися і вислуховували інших куку— яманів.

Але коли справа повертала в кращу сторону і нам вдавалося підкрастися до барана кроків на двісті чи на сто п'ятдесят, а іноді й того ближче, тоді з завмиранням серця висовував я свій штуцер з-за обриву скелі, прицілювався і через мить постріл вже гримів уривчастими перекатами по ущелинах диких гір, а прострілений куку-яман падав на камінь або котився вниз, залишаючи широкий кривавий слід. Іноді ж, будучи тільки поранений, баран кидався навтьоки; тоді пускався у справу другий ствол штуцера, і друга куля укладала звіра. Взагалі куку-яман надзвичайно міцний на рану і часто утікає навіть смертельно поранений. Мені трапилося одного разу пробити самку цього звіра раз за разом трьома кулями в бік, шию і зад, і вона все-таки ще бігала в продовження чверті години.

Спустившись до вбитого барана, ми потрошили його, причому монгол забирав всі нутрощі і навіть кишки, витиснувши з них попередньо вміст; потім він пов'язував ноги звіра, закидав його на спину, і з цією важкою ношею ми йшли до свого намету.

Коли весняна посуха випалить всю траву на горах, тоді куку-ямани харчуються листям і не відмовляються для цього навіть залазити на дерева. Звичайно, такий випадок може бути винятком, але я сам бачив у травні 1871 року на крайньому хребті долини лівого берега Хуанхе двох цих звірів на розлогому ільмі сажні дві височиною. Помітивши баранів на дереві не далі 60 кроків від себе, я спочатку не повірив очам і схаменувся тільки тоді, коли тварини зіскочили на землю і пустилися навтьоки. Один з них тут же поплатився життям.

Взагалі куку-ямани, як сказано вище, великі майстри лазання, але і вони іноді потрапляють у безвихідне становище. Так, одного разу в горах озера Кукунор я застав на величезній скелі стадо з 12 екземплярів. Яким чином воно забралось туди, я до сих пір не можу пояснити, тому що скеля з трьох сторін була абсолютно прямовисна, а з четвертої примикала до кам'яної розсипи, по якій можна було пройти хіба тільки миші. Паралельно вищеописаній скелі тяглася в відстані 100 кроків від неї інша, на яку доступ був набагато легше і звідки я раптом побачив куку-яманів. Старий самець стояв прямо проти мене на такому вузькому карнизі, що ледве міг умістити свої копита. Я пустив в нього кулю, яка пробила звіра позаду грудей.

Кілька миттєвостей стояв він, хитаючись, бачачи загибель неминучу. Нарешті сили зрадили ... сковзнуло одне копито, потім інше, і красивий звір полетів у прірву сажнів шістдесят глибиною. Глухими перекатами пролунало відлуння тяжкості, що гепнулась. Перелякане стадо не знало, на що зважитися, і, зробивши кілька стрибків уздовж гребеня скелі, знову зупинилося.

Пролунав другий постріл і самка звалилася в ту ж саму ущелину, куди перед тим упав самець. Видовище було приголомшливе. Я сам не міг втриматися від хвилювання,

бачачи, як два великі звірі, перекидаючись, полетіли в страшну глибину. Але пристрась мисливця перемогла силу враження. Я знову зарядив свій штуцер і знову пустив дві кулі в куку— яманів, які не знали, куди подітися від переляку. Так стріляв я з одного місця сім разів, поки нарешті звірі не зважилися на відчайдушну справу: вони спустилися вниз по гребеню скелі і зістрибнули тут з обриву сажнів в дванадцять заввишки.

Після двотижневого перебування в Алашаньських горах ми повернулися в Динь-юань-ін і вирішили звідси йти назад до Пекіна, щоб запитися там грошима і всім необхідним для нової подорожі. Дійсно, як не важко було відмовитися від наміру йти на озеро Кукунор, до якого залишалося тільки близько 600 верст отже, менше місяця шляху, але інакше вчинити було неможливо. Незважаючи на ощадливість, що доходила до скупості, у нас по приході в Алашань залишилося менше 100 рублів грошей, так що тільки продажем товарів і двох рушниць ми могли добути кошти на зворотний шлях.

Крім того, козаки, що знаходилися при нас, виявилися ненадійними і ледачими, а з такими сподвижниками неможливо було розпочати новий шлях, більш важкий і небезпечний, ніж пройдений. Нарешті, паспорт з Пекіна у мене був тільки до Ганьсу, так що, спираючись на це, нас могли і не пустити в названу провінцію.

З важким сумом, зрозумілим лише для людини, яка досягла порога своїх прагнень і не має можливості переступити цей поріг, я повинен був підкоритися необхідності і повернув на зворотний шлях.

Вранці 15 жовтня ми залишили місто Динь-юань-ін і попрямували назад в Калган.

Тепер нас очікував далекий, важкий шлях, так як від Динь-юань-іна до Калгану відстань (по Монголії) близько 1200 верст, які ми повинні були пройти без зупинок. Тим часом наближалася зима з сильними морозами і вітрами, настільки звичайними в Монголії в цей час року. Нарешті, для довершення лиха, мій супутник Михайло Олександрович Пильцов незабаром по виході з Динь-юань-іна захворів тифозною гарячкою так сильно, що ми примушені були простояти дев'ять днів біля ключа Хараморіте в північних межах Алашаню.

Стан мого товариша ставав тим небезпечніше, що він зовсім був позбавлений медичної допомоги, і хоча ми мали з собою деякі ліки, але чи міг я вдало розпоряджатися ними, не знаючи медицини. На щастя, молода натура переламала, і Михайло Олександрович, все ще слабкий, міг так-сяк сидіти на коні, хоча йому доводилося іноді так круто що він непритомнів. Проте ми повинні були йти день в день, від сходу до заходу сонця.

Наприкінці листопада ми залишили долину річки Жовтої і піднялися через Шохоін-да-бан на більш високу околицю Монгольського нагір'я, де знову наступили сильні холоди. Морози на сході сонця доходили до $-32,7^{\circ}\text{C}$; до них приєднувалися часто сильні вітри і іноді хуртовини. Все це відбувалося майже на тих же самих місцях, де влітку нас дошкуляли спеки до $+37^{\circ}\text{C}$.

Таким чином, мандрівникові в середньоазіатських пустелях доводиться виносити то пекучу спеку, то сибірський холод, і перехід від однієї крайності до іншої надзвичайно

крутий.

Під час дороги холод не так сильно відчувався, бо ми здебільшого йшли пішки. Тільки мій товариш, все ще слабкий, повинен був, закутавшись в баранячу шубу, сидіти на коні по цілих днях. Зате на місці ночівлі зима давала себе знати. Як тепер, пам'ятаю я це багряне сонце, яке ховалося на заході, і синю смугу ночі, що заходила із сходу. У цей час ми звичайно розв'ючували верблюдів і ставили свій намет, розчистивши попередньо сніг, правда не глибокий, але невеликий і сухий, як пісок. Потім було надзвичайно важливе питання щодо палива, і один з козаків їхав в найближчу монгольську юрту купити аргалу, якщо він не був придбаний заздалегідь дорогою. За послід ми платили дорого, але це все ще було менше зло; набагато гірше ставало, коли нам зовсім не хотіли продати аргалу, як це кілька разів робили китайці. Одного разу довелося так круто, що ми примушені були розрубати сідло, щоб закип'ятити чай і задовольнитися цією скромною вечерею після переходу в 35 верст на сильному морозі та хуртовини.

Коли в наметі розводився вогонь, то ставало досить тепло, принаймні, для тієї частини тіла, яка безпосередньо була звернена до вогнища; тільки дим щипав очі і робився особливо нестерпним при вітрі. Під час вечері пар з відкритої чаші з супом до того наповнював нашу палатку, що вона нагадувала в цей час баню, тільки, звичайно, не температурою повітря. Шматок вареного м'яса майже зовсім застигав під час їжі, а руки і губи покривалися шаром жиру, який потім доводилося зскрібати ножом. Гніт стеаринової свічки, яку запалювали іноді під час вечері, вгорав так глибоко, що потрібно було обламувати зовнішні краї, що не розтавали від вогню.

На ніч ми обкладали намет усіма в'юками і можливо щільніше закупорювали вхід, але все-таки холод в нашому житло був тільки трохи менше, ніж на дворі, так як вогню не розводилось від вечері до ранку. Спали ми всі під шубами або під баранячими ковдрами і звичайно завжди роздягалися, щоб гарненько відпочити. Власне, спати було досить тепло, так як ми закутувалися у свої покривала разом з головою, а іноді накривалися зверху ще повстями; мій товариш постійно клав з собою Фауста, який завжди був дуже радий подібному запрошенню.

Рідкісна ніч проходила спокійно. Бродили кругом вовки і часто лякали верблюдів та коней, а монгольські чи китайські собаки іноді приходили красти м'ясо і без церемонії забиралися в саму палатку. Такі злодії зазвичай платилися життям за свою нахабність. Проте після всякого подібного епізоду не скоро зігрівався той, кому доводилося вставати, щоб укласти верблюдів, що вскочили та вистрілити в вовка чи злодійку — собаку.

Вранці ми схоплювалися разом і, тремтячи від холоду, скоріше варили цегляний чай; потім складали намет, в'ючили верблюдів і зі сходом сонця по тріскучому морозу відправлялися в подальшу путь.

Здавалося, що, йдучи за старою, знайомою дорогою, ми були гарантовані від багатьох випадковостей і могли заздалегідь розраховувати свої переходи, але на ділі вийшло противне: нам довелося, немов на закуску, зазнати ще одну знегоду. Справа

полягала в наступному.

Пізно ввечері 30 листопада зупинилися ми ночувати біля кумирні Ширети-дзу, що лежить в 80 верстах північніше Куку-хото на великому тракті, провідному з цього міста в Улясутай. Вранці наступного дня всі наші верблюди, числом сім, за винятком одного хворого були пущені на пасіння біля намету, неподалік від яких ходили верблюди інших караванів, що йшли з Куку-хото. Так як трава в цьому місці була вибита дочиста, то наші тварини перейшли через гірку, що стояла недалеко попереду, щоб пошукати там кращого корму і сховатися від вітру, що сильно бушував п'ять діб підряд. Через небагато часу козак і наш монгол вирушили пригнати до намету тих верблюдів, але їх вже не було за гіркою, і самий слід, що замітав вітер, загубився в масі інших верблюжих слідів. Дізнавшись про таку пропажу, я негайно відправив тих же самих людей на пошуки; вони проходили цілий день і оглянули верблюдів всіх караванів, що стояли поблизу, наших тварин не знаходилося, немов вони провалилися крізь землю.

На другий день я послав козака — перекладача в кумирню Ширети-дзу, у володінні якої сталася ця пропача, оголосити про крадіжку і просити сприяння для відшукування вкрадених верблюдів. Коли посланий прийшов у кумирню, то його ледь пустили туди, а потім, подивившись наш пекінський паспорт, в якому говорилося про сприяння в необхідних випадках, місцеві лами спокійнісінько відповідали: "Ми не пастухи ваших верблюдів, шукайте самі, як знаєте". Така же точно відповідь була дана і монгольським чиновником, до якого ми звернулися за допомогою.

Водночас навколишні китайці не хотіли продавати нам соломи для корму вцілілого хворого верблюда і двох наших коней; трава в степу була до того вибита верблюдами караванів, що про підніжний корм годі було й думати.

Наші бідні тварини нудилися голодом, і один з коней замерз вночі; хворий верблюд здох через два дні і лежав прямо проти дверей нашого намету, задля більшої прикраси всієї обстановки. Таким чином, ми залишилися з одним конем, та й той ледь волочив ноги. Кінь цей був врятований від голодної смерті лише тим, що китайці сильно розласувались на нашого здохлого верблюда, досить жирного, і ми проміняли його на 25 снопів хорошого сіна.

Тим часом відправлені знову на пошуки монгол і козак повернулися через кілька днів і оголосили, що вони об'їздили великий простір, всюди розпитували, але нічого не могли дізнатися про зниклих верблюдів. Відшукати їх, звичайно, було неможливо без сприяння місцевої влади, а тому я зважився найняти навколишніх китайців звести нас в Куку-хото, звідки ми сподівалися дістати підводи до Калгану. Однак китайці не спокушались пропозицією великої грошової оплати і ні за що не погоджувалися найнятися до нас у підводчики, боячись, звичайно, відповідальності за це перед своєю владою.

Становище наше ставало безвихідним. На щастя, у нас в цей час було 200 лан грошей, виручених за продані в Алашані товари та рушніці, так що я вирішив послати козака з монголом в Куку-хото, щоб купити там нових верблюдів. Але знову-таки питання: на чому відправити посланих, коли у нас тепер всього один кінь, та й той

нікуди не годний? Тому попередньо я відправився з козаком — перекладачем по монгольським юртам шукати продажного коня; проходивши цілий день, ми дійсно купили коня, на якій наступним же ранком козак з монголом вирушили в Куку-хото. Тут вони купили нових, вкрай поганих верблюдів; на них ми рушили далі, простоявши близько кумирні Ширети-дзу 17 діб. Таким чином, не кажучи вже про втрату часу, нам довелося понести вельми чутливу втрату і в матеріальному відношенні. Перш цього у нас також загинуло досить тварин від нестатку кормів, безводдя, спек, морозів словом, від труднощів шляху. Всього протягом першого року експедиції ми втратили 12 верблюдів і 11 коней; втім, останні здебільшого вимінювались у монголів на кращі екземпляри, звичайно, з чималою додачею.

Під час довгої стоянки з нагоди втрати верблюдів ми майже не мали занять, так як птахів не було ніяких, крім жайворонків і пустельників. Писати також нічого не доводилося, тим більше що ця процедура досить важка на дворі взимку: потрібно попередньо розігріти замерзле чорнило і часто підносити до вогню вмочене у його перо, щоб воно не застигло. Я ж завжди вважав за краще писати свої щоденники чорнилом і лише в самому крайньому випадку брав олівець; останній скоро стирається, так що потім важко розібрати написане.

Отримавши нових верблюдів, ми пішли в Калган форсованими переходами і тільки простояли два дні в горах Сума-Хада, щоб полювати на аргалі; на цей раз я убив тут двох старих самок. Дорогий знову трапилася неприємна історія. Кінь мого товариша, злякавшись чогось, кинувся в сторону і поніс; слабкий ще здоров'ям Михайло Олександрович не міг утриматися в сідлі і впав прямо головою на мерзлу землю так сильно, що ми підняли його без пам'яті. Однак він незабаром прийшов в себе і відбувся тільки забиттям.

Вплив теплого Китаю на цю околицю Монголії був дуже помітним: у тихі дні або при слабких південно-західних вітрах вдень було тепло, так що термометр одного разу, саме 10 листопада, показував +2,5 С в тіні. Але лише тільки задував західний чи північно-західний вітер, що переважає в Монголії взимку, як ставало дуже холодно. Нічні морози стояли звичайно посередні: термометр на сході сонця не опускався нижче — 29,7° С, але зате після хмарної ночі він іноді показував у цей час тільки 6,5° С. Погода була здебільшого ясна; сніг протягом усього грудня йшов тільки три рази; місцями він покривав землю на кілька дюймів, але часто зустрічались простори і зовсім безсніжні.

Взагалі на монгольській околиці, прилеглій до Китаю, клімат далеко не такий суворий, як в інших, більш віддалених звідси частинах Гобійського нагір'я. Правда, високе абсолютне підняття бере своє і в описуваній смузі, але все-таки тут набагато рідше перепадають ті страшні холоди, які так постійні у Гобі взимку. Крижані вітри Сибіру, майже завжди ясне небо, оголений солоний ґрунт разом з високим підняттям над рівнем моря ось ті причини, які в загальній, постійної сукупності роблять монгольську пустелю однією з найсуворіших країн всієї Азії.

День за днем зменшувалася відстань, що відділяла нас від калгану, а разом з тим

збільшувалося наше нетерпіння скоріше потрапити в це місто. Нарешті бажана хвилина настала, і ми, як раз напередодні нового, 1872 роки, пізно ввечері з'явилися до своїх калганських співвітчизників, у яких як і раніше зустріли самий привітний прийом.

Перший акт експедиції був закінчений. Результати подорожі, що накопичувалися потроху, тепер вималювалися ясніше. Ми могли з чистою совістю сказати, що виконали свою першу задачу, і цей успіх ще більш розпалював пристрасне бажання пуститися знову в глиб Азії, до далеких берегів озера Кукунора.

***

Через кілька днів після повернення в Калган я відправився в Пекін, щоб запитися там грошима і всім необхідним для нової подорожі. Мій товариш з козаками залишився в Калгані і заготовляв поволі різні дріб'язкові речі, необхідні в експедиції, а також купував нових верблюдів, так як придбані в Куку-хото виявилися ні до чого не здатними.

Цілих два місяці, січень і лютий, непомітно пройшли в різних клопотах, зборах, упаковці і відсилення в Кяхту зібраних колекцій, нарешті в писанні звітів про дослідження минулого року. Як тоді, так і тепер ми були поставлені у вкрай скрутне становище щодо матеріальних засобів, тому що гроші, належні на експедицію 1872, не були сповна отримані в Пекіні.

Особовий склад нашої експедиції тепер переформувався. Два козака, котрі супроводжували нас у минулому році, виявилися людьми ненадійними і, крім того, тужили за батьківщиною, так що я наважився відправити їх додому, а натомість взяти двох нових супутників із загону, який займав у той час місто Ургу. Цього разу вибір був надзвичайно вдалий, і новоприбулі козаки виявилися самими старанними і відданими людьми в увесь час нашої довгої подорожі. Один з них був руський, 19-річний юнак, на ім'я Панфіл Чебаєв, а інший, родом бурят, називався Дондок Ірінчінов. Ми з товаришем незабаром зблизилися з цими добрими людьми самою тісною дружбою, і це був важливою запорукою успіху справи. У страшній дали від батьківщини, серед людей, далеких нам у всьому, ми жили рідними братами, разом ділили труди і небезпеки, горе і радості. І до скону збережу я вдячний спогад про своїх супутників, які безмежною відвагою і відданістю справі зумовили як не можна більш весь успіх експедиції.

Окрім нашого незмінного Фауста, ми придбали тепер для варті ночами великого і дуже злого собаку, який звався Карзая. Цей пес виходив з нами всю другу експедицію і надав багато послуг. Своїх колишніх господарів, тобто монголів, він забув дуже скоро... , що дуже часто рятувало нас від настирливих відвідувачів. Фауст зненавидів Карзая з першого знайомства, і обидва вони були залятими ворогами до самого кінця експедиції. Напрочуд, що європейські собаки дуже рідко, майже навіть ніколи, не дружать ні з китайськими, ні з монгольськими псами, хоча б жили разом з ними довгий час.

5 березня вранці ми виступили з Калгану і попрямували тим же самим шляхом, по якому в минулому році йшли на Жовту річку і поверталися з Алашаню. До вечора першого дня дороги ми знову потрапили в суворий клімат Монголії, де весна ще не

розпочиналася, тоді як в Калгані з кінця лютого зробилося вже досить тепло, прилетіли у великій кількості водяні птахи і з'явилися комахи. На нагір'ї така картина круто змінилася. Правда, снігу тут вже не було, але по струмках ще всюди лежали товсті накипи зимового льоду; термометр, особливо вночі, показував порядний мороз, дув сильний холодний вітер, пролітних птахів ще не було видно словом, монгольський степ мав цілком зимовий характер.

Нинішня рання весна відрізнялася від минулорічної тим, що тепер частіше ставалися хуртовини і порівняно рідше дули північно-західні вітри, хоча знову-таки бурі були часто і іноді тривали по три доби без перерви. Сухість повітря і раніше була надзвичайно велика. Її показував не тільки психрометр, але навіть губи і руки, шкіра на яких розтріскувалася і робилася зовсім сухою, немов відполірованою...

У продовження місяця з невеликим ми пройшли з Калгану до хребта Муні-ула і вирішили пробути тут деякий час, щоб спостерігати проліт дрібних пташок і зібрати весняну флору названих гір. Перш, повертаючись з Алашаню, ми мріяли потрапити знову на Хуанхе в кінці лютого і перейти цю річку по льоду в Ордос, щоб там, на озері Цайдемін-нор, спостерігати весь весняний проліт птахів; але такі розрахунки не виправдалися, і ми прийшли на Муні — ула лише 10 квітня, коли валовий проліт більшої частини видів уже скінчився. Таким чином, ми повинні були залишити свій колишній намір вдруге відвідати Ордос і обмежилися лише перебуванням в горах Муні-ула.

Тут в половині квітня рослинне життя почало прокидатися досить швидко, особливо в нижньому та середньому поясах південного схилу гір. Дерев та кущі дикого персика були залиті рожевими квітами і красиво рясніли на крутих схилах, ще не одягнених зеленню. По гірських ущелинах, особливо в місцях, доступних сонячному пригріванню, зеленіла свіжа травичка і визирали квітки прострілу, анемона, астрагала та гусячої цибулі. Тополя, сосна і лоза стояли в цвіту; бруньки білої і чорної берези розбухнули і готувалися розгортатися. Вгорі гір, на альпійських луках, рослинність ще не пробуджувалася весняним теплом, але снігу тут вже ніде не було, навіть на найвищих вершинах.

Здавалося б, що лісистий хребет Муні-ула, розташований серед голих степів, якраз на роздоріжжі від півдня до півночі, повинен вабити до себе безліч перелітних пташок, але, як згадано вище, насправді виявилось зовсім протилежне. За весь час 11 — денного перебування в горах ми знайшли тільки чотири зайвих види птахів проти тих, яких зустріли тут у липні минулого року; притому ці нові види з'явилися в самому обмеженому числі екземплярів, немов залетіли сюди крадькома або випадково.

Бачачи, що не можна розраховувати на хорошу орнітологічну поживу, ми залишили 22 квітня Муні-ула і вирушили в Алашань по долині лівого берега Хуанхе, тобто тим же шляхом, яким йшли взимку в Калган, тільки на цей раз ми вирішили не переходити за хребет Хара-Нарін-ула. Ми провели три дні в місцевості, званої монголами Холосун-нур, де китайські рисові поля на великий обшир були затоплені водою, відведеною від Жовтої ріки. На цих розливах ми відразу зустріли близько 30 видів переважно водяних і

болотних птахів, яких нинішньої весни не спостерігали в сухих степах Монголії.

Втім, кількість птахів і тут було невелика; час валового прольоту вже минув, так що тепер залишилися тільки місцеві або запізнілі екземпляри. Взагалі щодо орнітологічних вишукувань нинішня весна для нас була ще біднішою, ніж торішня, і ми могли зробити лише те негативне спостереження, що пролітні птиці не оглядаючись біжать від безводних пустель Монголії.

Одночасно з полюванням на птахів ми здобували собі також рушницею і рибу. Саме тепер, тобто в кінці квітня, відбувався нерест у коропів, які вранці та ввечері у великій кількості плескалися по самим мілководним місцям затоплених полів.

Бажаючи поласувати рибою, ми брали рушниці, знімали для легкості чоботи і йшли туди, де помічали що грали коропи. Останні в цей час так сильно зайняті своєю справою, що майже зовсім не помічають людини і виходять на саму поверхню води в декількох кроках від мисливця. У цей час, знайшовши зручний момент, можна вбити рибу, і ми щодня добували по кілька великих екземплярів.

Кордон Алашаню ознаменувався появою сипучих пісків, які переповнюють, як відомо, весь Заордос. Бідність рослинності, незважаючи на кращий час весни (половина травня), тут була ще більша. Загалом, фізіономія країни майже не відрізнялася від тієї, яку знайшли ми тут в минулому році глибокої осені: ті ж неоглядні жовті піски, ті ж площі заку, ті ж глинисті горби з кострубатими кущами хармика. Якщо зрідка і визирала якась квітуча травичка: софора, турнефорція, березка Аммана, гармала, чортополох, березка колюча, селітрянка, жузгун, то вона була наче чужою забродою серед цієї мачухи — природи.

У половині травня ми вступили в межі Алашаню і незабаром зустріли двох чиновників, висланих князем з Динь-юань-іна, щоб вітати нас і проводити по пустелі. Справжня ж мета цієї зустрічі полягала в тому, що князь і його сини бажали скоріше отримати наші подарунки, про які вони дізналися через Балдин-Сорджі. Цього ламу ми зустріли в квітні біля Муні— ула повертаються з Пекіна, куди він їздив за дорученням свого повелителя. Вручивши Сорджі подарунок за послуги минулого року, ми показали йому в той же час подарунки, які везли алашаньським князям. Цими вельми хорошими подарунками ми сподівалися ще більш привернути на свою користь Алашаньських володарів, від яких цілком залежало наше подальше проходження на озеро Кукунор.

Зустріли тепер нас чиновники і негайно ж заговорили про подарунки, розповідали, з яким нетерпінням чекають їх князі, і просили мене відправити ці подарунки вперед. Я погодився на таку пропозицію і послав: старому князеві великий двосторонній плед і револьвер; старшому синові такий же плед і мікроскоп; Гигену і Сію по швидкострільному пістолету системи ремінгтон з тисячею готових патронів. Хоча справа була ввечері, але, отримавши подарунки, один з чиновників негайно ж виїхав вперед, а другий залишився з нами.

26 травня ми прийшли в Динь-юань-ін та помістилися в заздалегідь приготовлену для нас фанзу. За звичаєм, від цікавих не було ні хвилини спокою, так що ми нарешті прив'язали в дверях свого житла нашого злого Карзая, і це виявилось дуже дієвим

засобом проти нахабства роззяв.

Того ж дня ввечері ми бачилися зі своїми приятелями гигеном і Сіа. Мій мундир генерального штабу, який я тепер навмисне захопив з Пекіна, справив на молодих князів велике враження, і вони розглядали його до найменших подробиць. Тепер ще більше підтвердилася думка, що я, ймовірно, дуже важливий чиновник, довірена особа самого государя. Про це мене постійно запитували алашанські князі в минулому році, але тепер, бачачи на мені блискучий мундир, остаточно переконалися в своїх здогадах. З цих пір я уславився за " царського чиновника" і з таким титулом здійснив всю решту подорожі. Я сам анітрохи не намагався зруйнувати подібну думку про свою важливість: для мене вона була частково на руку, так як пояснювала мету нашої подорожі. З цих пір місцеві жителі скрізь стали говорити, що Цаган-хан прислав в їх сторону свого чиновника, для того щоб він бачив тутешніх людей і природу на власні очі і після повернення на батьківщину розповів про все це своєму государю.

Тим часом випав чудовий випадок пройти на озеро Кукунор. У Динь— юань-іні ми застали караван, що недавно прийшов з Пекіна з 27 тангутів і монголів, які незабаром відправлялися в кумирню Чейбсен, лежачу в провінції Ганьсу, в 60 верстах на північний схід від міста Синіна і в п'яти днях шляху від озера Кукунор. На нашу пропозицію слідувати разом тангути погодилися з великою радістю, сподіваючись знайти в нас хороших захисників у разі нападу дунган. Щоб ще більше переконати майбутніх супутників у дієвості нашого озброєння, ми влаштували стрілянину з штуцерів і револьверів. На це видовище зібрався великий натовп народу, і всі були вражені дією швидкострільної зброї; тангути ж мало не танцювали від радості, бачачи, яких вони набувають супутників.

Перехід до Чейбсена з Тангутським караваном був чистий скарб, так як без цього випадку ми навряд чи могли б дістати собі провідника, хоча б через Південний Алашань. Наша радість ще більш розпалювалася розповідями тангутів, що біля їх кумирні лежать високі гори, вкриті лісами, в яких водиться безліч птахів і звірів. Словом, справа складалась якнайкраще, потрібно було тільки витягнути згоду алашанського князя на проходження із тангутами, які не могли нас взяти з собою без подібного дозволу.

Але тут і почалися різні хитрощі з боку князя, щоб відхилити нас від прямування на Кукунор. Яка була тому спонукальна причина, я не знаю; всього імовірніше, що князь отримав на цей рахунок з Пекіна належні настанови, а може бути, і наганяй за привітний прийом росіян у минулому році.

Головною дійовою особою у всіх подальших витівках амбаня став Балдин — Сорджі, який перш за все пішов на той виверт, що пропонував нам гадати у місцевих лам про благополуччя майбутнього шляху. Нічого говорити, що відповідь лам була би вкрай несприятлива і нам напророкували б всяких бід. З подібної ж хитрості почалося і в минулому році, коли ми вперше з'явилися в Алашан. Тоді нас умовляли пояснити відверто, хто ми такі, страхаючи в іншому випадку дізнатися істину через гигенів. Але як тоді, так і тепер подібні виверти ні до чого не привели: відмова з нашого боку була

рішучою.

Тоді почалися розповіді про те, що тангути будуть йти дуже скоро по 50 верст на добу, що нам не витримати подібних переходів, тим більше по ночах. На це Сорджі отримав відповідь, що йому нема чого дбати про наш спокій в дорозі і що ми самі знаємо, як чинити. Бачачи знову непіддатливість з нашого боку, Сорджі почав розповідати, що по дорозі в Чейбсен лежать високі гори, що верблюдам дуже важко, а бути може, і зовсім не можна буде пройти через них, що хай ми краще почекаємо місяць або два і тоді амбань дасть нам провідників до Кукунора. Тим часом той же самий лама в минулому році, і навіть кілька днів тому, запевняв нас, що провідника на Кукунор у Алашані не можна дістати ні за які гроші, бо всі страшно бояться дунган і не підуть, якщо б навіть того, хто посилається, лякали стратою. Крім того, щоб ще краще зловити нас на вудку, один монгольський чиновник, звичайно по наказу того ж Сорджі, передав нам ніби по секрету, що князь велів у ямині приготувати двох провідників на Кукунор і навіть в Тибет, якщо ми побажаємо йти в цю країну.

Тим часом день за днем відкладалося наше побачення з самим князем під приводом, що він нездоровий; істинна ж причина таких відстрочок полягала, ймовірно, в тому, що князь побоювався моєї наполегливої вимоги відправити нас з караваном тангутів. Старшого сина ми також ще не бачили, а Гиген і Сія після першого побачення не запрошували вже нас до себе, хоча самі кілька разів приїжджали до нас. Взагалі з боку алашанських князів ми далеко не зустріли тепер тої привітності, як в минулому році.

Але щастя і цього разу допомогло нам дивно. Гиген погодився дати за скорострільний штуцер Спенсера шість верблюдів, з додачею 100 лан грошима. Правда, він ставив цих верблюдів по 50 лан за кожного, але зате і я призначив за рушницю ціну в 11 разів більшу за ту, за яку її купив, так що за приказкою "клин виганяють клином". Отримавши ще близько 120 лан за інші товари, ми вже володіли коштами, правда незначними, але все-таки могли діяти рішучіше. Я оголосив Сорджі, що неодмінно піду з тангутами, і вимагав, щоб амбані прислав мені гроші за взяті товари або повернув їх назад.

Увечері 1 червня, напередодні відходу тангутського каравану, Сорджі прийшов до нас і оголосив, що амбані наказав тангутам залишитися ще на два дні в місті. Протягом цих днів лама продовжував умовляти нас залишитися, запевняючи, що князь дуже засмучений нашим швидким відходом з Алашаню. Для більшого враження Сорджі твердив, що амбані дуже любить не тільки руських, але і всі їх товари, а саме: стереоскопи, зброю, сукно, мило, свічки та інше, забавно перебираючи по пальцях, рахував хитрий лама. При цьому він просив подарувати князю і його старшому синові по рушниці або які-небудь інші хороші речі, хоча б навіть російський одяг. Взагалі безсовісність, до якої доходили у своєму жебрацтві як сам амбань, так і його сини, переходила всякі межі. Через своїх довірених вони лізли до нас зі всілякими проханнями, і справа доходила до того, що, очікуючи приїзду князів, ми повинні були ховати багато речей, щоб уникнути жебракування з боку своїх гостей.

Після настійних вимог мені принесли нарешті від князя гроші за товари усього 258 лан. Приєднавши цей куш до попередньої виручці, ми мали тепер 500 лан грошей і 14 верблюдами.

Щастя, мабуть, здійснило поворот в нашу сторону. Завтрашній виступ з тангутським караваном був вирішений остаточно, і хоча ми не отримували від князя повідомлення про це, але нам уже не говорили, щоб залишитися. Наближені амбаня, здавалося, також були впевнені, що ми завтра підемо, і гіген прислав нам у подарунок пару коней.

З гарячковою радістю тим сильнішою після всіх пережитих в останні дні випробувань ми до пізньої ночі ув'язували свої речі, сіддали верблюдів і взагалі збиралися в дорогу. Вранці, як тільки розвиднилось, ми вже були на ногах і почали в'ючити верблюдів. Половина їх була готова, як раптом до нас прибігає один з тангутів і оголошує, що вони сьогодні не виходять, тому що отримано звістку про ватагу дунган, що стоїть недалеко від Динь-юань-іна. Не повіривши тангутами, я відправив свого товариша з козаком довідатися, в чому справа: послані незабаром повернулися назад і пояснили, що тангутський караван уже зовсім готовий до виступу.

Тим часом прийшов Сорджі і почав також говорити про дунган, але коли, виведений нарешті з терпіння таким нахабним обманом, я вилаяв лама російським словом, то він став пояснювати, що тангути самі не хочуть йти з нами, що вони погані люди, хоча до цих пір постійно відгукувався про них з похвалою.

У цей час я отримав звістку, що тангутський караван виходить з міста. Тоді ми нав'ючили інших верблюдів і, оточені густою юрбою, вийшли з двору своєї фанзи з наміром йти слідом за караваном. Не встигли ми зробити сотні кроків, як до нас під'їхав Сія і почав говорити, що отримано звістку про дунган, що хоча тангутський караван пішов, але його пошлють негайно ж повернути; при цьому молодий князь умовляв нас залишитися, поки з'ясується справа. Разом з Сія приїхав і тангутський лама, начальник каравану, той самий, який до цих пір так сильно бажав йти разом з нами. Тепер цей лама, звичайно по наказу князя, почав говорити те ж саме, що Сія, радив нам залишитися і почекати.

Поява тангутського лами і його крутий перехід в іншу сторону було для нас, звичайно, важливіше, ніж всі колишні залякування алашанського князя. У майбутньому супутнику ми бачили тепер вже не друга, але ворога, і чи могли ми за таких умов сильно напірати на те, щоб неодмінно йти з тангутським караваном.

Тоді я зважився вжити останній засіб, хоча і знав, що навряд чи він поведе до чогонебудь. Я запитав у Сія: чи дає він мені чесне слово, що нас не обманюють і що тангути не підуть без нас? "Даю, даю охоче, ручаюся вам у цьому", відповідав Сія, мабуть зраділий як-небудь досягти мети, тобто утримати нас хоча на сьогодні. Лама, начальник каравану, також став запевняти, що неодмінно візьме нас з собою. Потім ми відправилися в замиський сад князя і розбили там намет в очікуванні, що буде далі.

Важко описати наше хвилювання, особливо в перші хвилини. Дійсно, подібна історія була занадто важка.

Заповітна мета давнішніх прагнень, для якої понесено вже стільки трудів і яка, здавалося, повинна була бути неодмінно досягнутою, тепер відразу віддалялася бог знає на який час. Нехай спочатку, в перші дні нашого приходу в Динь-юань-ін, нам відмовили б йти з тангутами, тоді горе все ще було наполовину, ми самі не думали зустріти такий сприятливий випадок, тепер же подібна відмова ставала вдвічі важче, після того як думка про успіх вже зрідилася з нами.

У тривожному очікуванні провели ми весь цей день. Сорджі та інші лами тепер не показувалися до нас на очі, і лише до вечора приїхав Сія, якого я почав лякати тим, що буду скаржитися в Пекіні на подібне насильство з боку алашаньської влади. Молодий князь, мабуть конфузячись участю у всій цій справі, просив мене почекати трохи і запевняв, що тибетський караван ні в якому випадку не піде без нас. Навчений колишніми дослідами, я погано вірив у подібні обіцянки і вже розмірковував про те, в яку частину Монголії попрямувати для подальших досліджень, як раптом, ввечері наступного дня, 5 червня, до нас знову приїхав Сія і оголосив, що тангутський караван стоїть неподалік від міста і ми можемо завтра йти разом з ним, так як навмисне посланий розвідати про дунган повернувся і доніс, що їх немає і самий слух був помилковий. Звичайно, все це була одна відмовка, ніяких дунган не приходило, але, імовірно за все, алашаньський князь посилав в місто Нінся до китайського амбана дізнатися, як вчинити в даному випадку. Скрытність місцевого населення щодо мандрівника так велика, що ні тепер, ні після я не міг дізнатися, яка причина спонукала князя зупинити нас на два дні в саму хвилину виходу. Однак тепер нам ніколи було міркувати: ми цілком віддалилися радості, що поглинала нас; знову надія на успіх у великому підприємстві не давала нам спокою ні в залишок дня, ні протягом цілої ночі.

Караван, з яким ми тепер рушали, споряджений був в Пекіні одним з найважливіших монгольських кутухт, саме Джанджи — гигеном, якому належить багато церков як в Пекіні, так і в Монголії, в тому числі знаменитий монастир У-тай, недалеко від міста Куку-хото. Сам вищеназваний святий народився в Ганьсу, в кумирні Чейбсен, куди і прямували тепер наші майбутні супутники. Склад їх був самий строкатий. Всього в каравані було, крім нас чотирьох, 37 осіб, з яких 10 були лами — воїни, послані як охоронителі Алашаньским гигеном. Більшість інших людей складалася з тангутів, уродженців кумирні Чейбсен; крім того, тут перебували кілька монголів, що відправлялися на прощу у Лхасу.

На всю цю братію будо в наявності 72 верблюда і близько 40 коней або мулів разом з нашими тваринами. Начальниками караванів були два лами — донира (скарбника), родом тангути, дуже хороші і послужливі люди. Щоб ще більше привернути цих командирів на свою користь, я подарував кожному з них по невеликому пледу.

Всі учасники каравану були озброєні гнотовими рушницями, частиною піками і шаблями. Взагалі вони славилися за надзвичайно хоробрих, просто відчайдушних людей, що зважилися в такий страшний час йти в ті місця, де живуть і розбійничають дунгани. Однак згодом досвід показав, що сміливість наших співтоваришів була не

дуже велика, навіть при небезпеці тільки уявної.

Лами-воїни мали гладкоствольні європейські рушниці, куплені китайським урядом у англійців і надіслані в Алашань з Пекіна. Рушниці ці досить поганої якості і ще більш зіпсовані недбалим утриманням. У своїх червоних формених блузах, з червоними пов'язками на головах, притому верхи на верблюдах, описувані лами представляли оригінальний вид, хоча, звичайно, щодо військових достоїнств не відрізнялися від інших своїх співвітчизників.

Але самою помітною особистістю всього каравану був тангут Рандземба, що вирушав з Пекіна до Тибету. Цей чоловік, років сорока, відвертий і добродушний, водночас був страшний говорун, любив допомогти кожному і втрутитися у всяке діло.

Балакучість Рандземби, який звичайно щось розповідав про все з самими виразними жестами, була така велика, що ми прозвали його "многоглаголящий Авакум". Ім'я це негайно ж рознеслося по всьому каравану, і з цього часу Рандзембу ніхто вже не називав інакше, як Авакум.

Головною пристрастю нового Авакума було полювання і стрілянина в ціль; остання становила улюблене заняття всього каравану. Майже кожен день по приході на місце той чи інший з наших супутників, влучивши вільну хвилину, починав стріляти в мішень.

З'являлись глядачі, спочатку байдужі, але потім, розохотившись помалу, приносили свої рушниці, і починалася загальна стрілянина. Рандземба завжди був головною дійовою особою подібних стрільбищ. Досить йому було почути постріл, і, незважаючи ні на яке заняття, навіть сон після великого переходу і сильної втоми, наш Авакум прибігав босий, з заспаними очима, і негайно ж починав давати поради: як потрібно поставити мішень, який покласти заряд, чим виправити рушницю і т. д. Разом з тим, маючи славу хорошого стрільця, він звичайно пристрілював погано бивші рушниці в такій кількості зарядів, що від сильної віддачі у Рандземби праве плече було постійно розпухлим.

Під час путі Авакум їхав верхи на коні, надаючи двом своїм товаришам вести зав'язаних верблюдів. Сам же безперестанку заїжджав то в той, то в інший бік, виглядаючи, чи немає де хара-сультів, і, помітивши останніх, негайно ж скакав до нас з пропозицією стріляти або іноді підкрадався сам, попередньо викресавши вогонь і запаливши гніт своєї рушниці. Товариші Авакума, на яких одних лежала дорогою вся турбота про в'ючних тварин, мабуть, не особливо були задоволені подібними пошуками звірів. Одного разу вони зважилися навіть вдатися до крутих заходів і змусили Рандзембу вести верблюдів. З подивом побачили ми свого приятеля восседаючим вже не на коні й ведучого у приводу в'ючних тварин. Однак подібне ув'язнення тривало недовго для волелюбного Авакума. На біду його супутників, в цей день, як навмисне, багато зустрічалося антилоп. Рандземба, що мав можливість бачити з верблюда дуже далеко, безперестанку проводжав і зустрічав далеко не байдужими очима цих тварин, і коли нарешті ми погналися за однією з хара — сультів, до того захопився, що зовсім забув про свої верблуди і завів їх у вибоїну. Тоді товариші Авакума, бачачи, що з блудного сина пуття не буде, прогнали від верблюдів Рандзембу, який знову увівся з

великою радістю на коня і як і раніше прийнявся ганятися за хара — сультами.

На другий день після нашого прибуття тангутський караван виступив в дорогу. Дорогою ми зі своїми верблюдами йшли в хвості цього каравану, щоб не затримувати інших супутників при випадкових зупинках, як, наприклад, для поправки в'юка або чого-небудь іншого в цьому роді. Хоча після продажу товарів в Динь-юань-іні колишній багаж наш значно зменшився, але замість цього ми купили 7 пудів рису і проса, яких, як ми чули, не можна дістати в розореній Ганьсу. Інші дріб'язкові закупівлі, як, наприклад, запасні мотузки, повсті тощо, до того збільшили нашу поклажу, що ми як і раніше ледве поклали її на дев'ять верблюдів. Але тепер нам ще важче було вчотирьох управлятися з усім цим тягарем, так як ми повинні були йти не по своїй волі і ні в чому не відставати від своїх супутників. Даремно намагався я найняти в працівники якого-небудь Алашаньського монгола і пропонував за це красну ціну; ніхто не погоджувався йти з нами. Ледь-ледь, і то за плату по рублю на добу, ми вмовили декількох людей каравану пасти ночами наших верблюдів разом зі своїми; потім на нашу долю випадало стільки роботи, що про наукові дослідження в дорозі годі було й думати.

Звичайно ми вставали близько опівночі, щоб уникнути денної спеки і, зробивши перехід верст в тридцять — сорок, зупинялися біля колодязя або, через брак його, самі копали яму, куди набиралася солоня вода. Наші товариші, з яких деякі ходили кілька разів туди і сюди по тутешніх пустелях, чудово знали дорогу і чуттям вгадували місця, де можна було дістати воду, іноді на глибині не більше 3 футів. У колодязях, що зрідка попадалися по шляху, вода була здебільшого дуже погана, та притому в ці колодязі дунгани іноді кидали убитих монголів. У мене до цих пір нудить на серце, коли я згадаю, як одного разу, напившись чаю з подібного колодязя, ми стали поїти верблюдів і, вичерпавши воду, побачили на дні гнилий труп людини.

На місцях зупинок відпочити було неможливо. Розпечений ґрунт пустелі дихав жаром, ніби з печі, в повітрі часто вже не колихав ні найменший вітерець, а тут треба було щодня розсідлювати і за сідлювати верблюдів, у яких, в іншому випадку, під час спеки негайно збивається спина. Водопій наших тварин також займав більше години часу, так як воду доводилося тягати маленьким черпаком, та притому кожен верблюд п'є за раз два — три відра. Поїти же верблюдів влітку, в сильну спеку, необхідно щодня, звичайно, якщо є для цього вода. Навіть вночі протягом декількох годин, улучених для відпочинку, ми спали внаслідок крайнього фізичного виснаження самим тривожним сном.

У перші дні ходи з Тангутський караваном наша палатка постійно була наповнена цікавими. Їх цікавило все до найдрібніших подробиць, не кажучи вже про зброю; розпитувань не було кінця. Сама незначна дрібниця оглядалася і обнюхувалась по кілька разів; при цьому потрібно було розповідати про одне й те ж то одному, то іншому відвідувачу. Це була вкрай важка, але неминуча участь, бо інакше ми не могли придбати прихильність своїх супутників, від яких цілком залежали в дорозі.

Збирання рослин, проведення метеорологічних спостережень і писання щоденника викликали також чимало цікавості, навіть підозри. Щоб відхилити від себе останню, я

пояснив своїм супутникам, що записую в книгу те, що бачив, щоб не забути про це після повернення на батьківщину, де з мене вимагатимуть звіту; рослини збираю на ліки, опудала птахів і звірів везу на показ, а метеорологічні спостереження провожу для того, щоб дізнатися вперед погоду. В останньому всі були твердо впевнені, після того як я одного разу передбачив дощ внаслідок зниження анероїда. Титул "царського чиновника", що поїхав зі мною з Динь-юань-іна, багато допоміг відхилити недовірливість наших співтоваришів. При всьому цьому не можна було здійснювати деяких у край цікавих спостережень, як, наприклад, магнітних, астрономічних, вимірювань температури ґрунту і води в колодязях тощо, це викликало б обов'язкову підозру. Жертвуючи меншим заради більшого, я зважився зробити все це на зворотному шляху, так само як окомірних зйомку. На цей раз я задовольнився маршрутом, та й то в край неповним, так як у мене не було кишенькового компаса *, та притому ми постійно були оточені хоча кількома зі своїх супутників.

* Обидва своїх маленьких компаса я змушений був подарувати алашанським князям. (Прим. автора.)

Невідв'язність останніх доходила до крайності. Траплялося часом, що, бачачи іноді нагальну необхідність занести що-небудь у свою кишенькову книжку, я навмисне відставав від каравану, ніби по нужді, і, сидячи навпочіпки, записував бачене. Та й у подібному випадку слід було бути в край обережним, так як досить було кому-небудь зловити мене тільки один раз, і тоді вже неможливо було відхилити самої сильної підозри щодо нашої подорожі.

Збирання рослин дорогою представляло також чимало труднощів. Не встигали ми, бувало, зірвати якусь травичку, як уже нас оточувала ціла юрба супутників з незмінними питаннями : "Ямур ем? " або "Цісик сейхен бейн ?" * .

* Які це ліки ? Чи хороша квітка? (Прим. автора.)

Якщо ж траплялося вбивати пташку, то без перебільшення всі наявні люди каравану під'їжджали, кожен з одними і тими ж питаннями : який це птах ? чи добре його м'ясо ? як я вбив? і т.д. Волею — неволею на всю подібну настирливість потрібно було дивитися крізь пальці, але таке прикидання ставало з часом надто важким.

Минувши піски Тингері, ми попрямували уздовж їх південної околиці по глинистій безплідній рівнині, покритої виключно двома видами солончакових рослин, і незабаром побачили попереду величний ланцюг гір Ганьсу. Немов стіна, піднімалися ці гори над рівнинами Алашаню і далеко на горизонті, поки в неясних обрисах впливали снігові гряди Куліано і Ліан —Чжу. Ще перехід і ці величні громади постали нам в усьому блиску своєї нерукотворної краси. Пустеля скінчилася також надзвичайно різко. Всього на відстані 2 верст від голих пісків, які потягнулися далеко на захід, стелилися оброблені поля, рясніли квітами луки і густо розсипалися китайські фанзи. Культура і пустеля, життя і смерть межували тут так близько між собою, що здивований подорожній ледь вірив власним очам.

Така різка фізична границя, що кладе, з одного боку, край кочового життя номада, а з іншою не пропускає за себе культуру осілого племені, позначається тією самою

Великою стіною, з якою ми познайомилися біля Калгану і Гу-бей-коу.

Від цих місць описувана стіна тягнеться на захід по горах, що облямовують Монгольське нагір'я, обходить з півдня весь Ордос і примикає до Алашаньського хребта, що становить природну перешкоду до сторони пустелі. Далі, від південного краю Алашаньських гір, Велика стіна йде по північній границі провінції Ганьсу, повз міст Ланчжоу, Ган-Чжеу і Су-Чжеу до фортеці Цзя-юй-гуань.

Однак там, де ми тепер проходили Велику стіну (якщо тільки можна вжити тут цю назву), вона зовсім не схожа на ту гігантську споруду, яка споруджена в місцевостях, найближчих до Пекіну. Замість кам'яної громади ми побачили на кордоні Ганьсу тільки глиняний вал, сильно зруйнований часом. На північну сторону від цього валу (але не в ньому самому) розташовані на відстані 5 верст одна від іншої сторожові глиняні башти, кожна сажні три заввишки і стільки ж у квадраті біля основи. Тепер ці вежі абсолютно занедбані, але перш в кожній з них жило по 10 осіб, обов'язок яких полягав в тому, щоб передавати сигналами звістку про вторгнення ворога. Подібна сторожова лінія тягнулася, як кажуть, від Ілійської провінції до самого Пекіна, і вісті по ній передавалися з надзвичайною швидкістю. Сигналом служив дим, який піднімався з вершини вежі, для чого тут запалювався вогонь. Монголи запевняли нас, що в подібному випадку вживався вовчий послід, змішаний з невеликою кількістю баранячого; по наївним запевненням оповідачів, дим від такого аргалу завжди піднімається вертикально, хоча б навіть у сильний вітер.

У 2 верстах за Великою стіною лежить невелике місто Даджін, вціліле від дунганського розорення. Під час нашого проходу тут стояло 1 000 осіб китайського війська, солонів, що прийшли з Маньчжурії, з берегів Амура. Всі вони добре знали росіян, деякі навіть говорили абияк по-російськи і, на крайній наш подив, вітали нас словами: "Здаластуй, како живеш?".

Вранці 20 червня ми залишили Даджін і в той же день піднялися на гори Ганьсу, де відразу зустріли новий клімат і нову природу. Високе абсолютне підняття, величезні гори, що іноді досягають меж вічного снігу, чорноземний ґрунт, нарешті надзвичайна сирість клімату і, як наслідок її, велика кількість води — ось що знайшли ми з першим кроком на гористому плато Ганьсу, віддаленому всього на 40 верст від пустель Алашаню. Флора і фауна змінилися також надзвичайно різко: багатюща трав'яниста рослинність покрила собою родючі степи і долини, а густі ліси осінили високі і круті схили; тваринне життя з'явилася також в багатій різноманітності.

Подібно до того, як і в інших горах Монголії, окраїнний хребет Ганьсу розвивається цілком до рівнині Алашаню, але на протилежній стороні спуски його короткі і пологі. Навіть вічноснігові гряди Куліано і Лиан-Чжу, які залишалися верстах в п'ятдесяти вправо від нашого шляху, і ті, скільки було видно здалеку, нерізько спускаються до сторони нагір'я і мають тут, тобто на південному схилі, тільки невеликі розкидані пласти снігу.

У долині річки Чагрин — гол лами побачили кількох людей, що поспішно тікали в гори. Уявляючи, що це дунган, і притому зрадівши, що неприятелів так мало, наші

супутники негайно ж почали стріляти, хоча до втікачів було дуже далеко. Ми з товаришем і козаками кинулися до того місця, де почалася стрілянина, думаючи, що дійсно стався напад, але, побачивши, в чому справа, залишилися глядачами подвигів своїх супутників. Останні продовжували стріляти все більш і більш, хоча нікого з утікачів вже не було видно. Після пострілу кожен, хто стріляв, кричав кілька секунд у все горло, а потім приймався заряджати рушницю. Точно так само роблять китайські солдати і дунган під час бою; постріли у них неодмінно супроводжуються самими шаленими криками для залякування ворога.

Настрілявшись вдосталь, наші хоробрі воїни пустилися в погоню і зловили одного чоловіка, що виявився китайцем. Втім, бути може, він був і дунган, так як магометани — китайці нічим не відрізняються від своїх побратимів Конфуцієва * вчення.

* Конфуцій — китайський філософ (VI — V ст. до н. е.). Його вчення мало великий вплив на ідеологію, звичаї народу.

(Прим. редактора.)

Спійманого вирішено було стратити по приході на місце ночівлі; доти він повинен був йти з нашим караваном. Дорогою китаєць відстав і сховався в густій траві, але був знайдений і щоб уникнути нової втечі прив'язаний своєю косою до хвоста верхового верблюда.

По приході на місце картина була ще краще. Китайця прив'язали до в'юка і тут же, поруч з ним, почали точити шаблю, якою мали намір відрубати голову бранця. У цей час між ламами йшла гаряча суперечка: одні хотіли неодмінно стратити, інші помилувати. Китаєць, який знав по-монгольськи, добре розумів, про що йде мова, але сидів зовсім спокійно. Мало того, коли зварився чай і лами почали його пити, то за звичкою вони почали пригощати і полоненого китайця, немов гостя. До крайнього нашого подиву, китаєць став пити чай з таким апетитом, наче у себе вдома; лами наливали йому чашку за чашкою, а самі вели все ту ж розмову щодо кари. Така історія здалася нам надто огидною, і ми скоріше вирушили на екскурсію в сусідні гори. Повернувшись до вечора, ми побачили китайця ще живим і дізналися, що завдяки заступництву начальника каравану нещасний був помилуваний і залишений на прив'язі лише до ранку.

Перейшовши порядну річку Чагрин-гол, яка тече на південний захід до міста Джун-лин, ми знову вступили в гори, що не становлять вже хребта окраїни, але нагромаджені на високому плато цій частині Ганьсу. Описуваний хребет супроводжує з півночі плин найбільшої з приток верхньої Хуанхе, а саме Тетунг-гола, або Да-тун— хе ; на південному березі тієї ж річки стоїть інший, не менш величезний хребет. Тепер я буду продовжувати про наше прямування до кумирні Чейбсен.

Перейшовши через перевал, який має вельми пологий підйом і лише дещо більш крутий спуск, ми зупинилися ночувати в горах. Тут знову трапилася історія. Наші козаки, що ходили надвечір за дровами, помітили в одному з найближчих ущелин вогонь і біля нього якихось людей. Негайно про це було дано знати в табір, і тут все заворушилося.

Припускаючи, що бачені люди дунгани, що чекають ночі для нападу на нас, ми вирішили йти до них, поки що не зовсім стемніло. З людей каравану до нас приєдналося вісім чоловік, і в тому числі приятель Рандземба. Увійшовши в ущелині, ми почали обережно підкрадатися до вогню, але були при ньому люди помітили нас і пустилися тікати. Тоді лами з криком кинулися за ними, але гонитва виявилася неможливою в густих кущах при сутінках, що вже наступили, та ще й з сильним дощем. Ми всі зібралися біля вогню, на якому варилася в чавунної чаші якась їжа ; тут же лежав мішок з різними пожитками. Судячи з багаття, людей при ньому було дуже небагато; вважаючи, що це, можливо, і не дунгани, наші товариші стали кричати тим, що пішли по-монгольські, тангутські і китайські, запрошуючи їх повернутися до багаття. У відповідь на це з кущів, що росли по скату гори, пролунав постріл, і куля просвистіла біля нас. За таку зухвалість ми вирішили провчити того, хто стріляв і пустили десятка півтора куль у напрямку диму, який клубився на місці пострілу з гори; лами також почали стріляти, і Рандземба, звичайно, був головною дійовою особою. Довго після цього він не міг нічого розповісти про дію скорострільних рушниць і, повернувшись у табір, на всі питання своїх товаришів лише повторював: "Ай, лама, лама ! Ай, лама, лама, лама!", тряс головою і махав руками, висловлюючи тим здивування, що переходило всі межі. Вночі вирішено було вартувати, і ми лягли спати, як звичайно, з рушницею під узголів'ям. Не встиг я ще задрімати, як біля самої нашої палатки пролунав постріл і крик. Схопивши штуцери і револьвери, ми вискочили на двір, але виявилось, що це стріляв наш вартовий у повітря. "Для чого, ти робив це?" запитав я у нього. "А для того щоб розбійники знали, що ми вартуємо", відповідав лама. Такий спосіб варту нам довелося бачити згодом і в китайських військах, принаймні у міліції, зібраної для захисту кумирні Чейбсен.

Річка Тетунг-гол, там, де ми тепер на неї вийшли, тобто в середній течії, має сажнів двадцять ширини і швидко мчить по своєму ложу, засіяному валунами всілякої величини. Місцями замкнена з боків величезними прямовисними скелями, ця буйна річка примхливо ламає русло, реве і кидається між камінням. Там, де гори відсуваються трохи вбік, Те-тунг завжди утворює мальовничу долину; в одному такому місці притулилася під величезними скелями кумирня Чертинтон.

Її настоятель, гіген, виявився досить допитливою людиною. Дізнавшись про прибуття росіян, він негайно ж запросив нас до себе пити чай і познайомитися. Ми, зі свого боку, подарували гігену стереоскоп, яким святий залишився надзвичайно задоволений, так що у нас відразу зав'язалися хороші відносини, навіть дружба. На жаль, цей гіген, родом з тангутів, не говорив по-монгольські, так що необхідно було закликати перекладача тангутської мови. Ми порозумілися за допомогою свого козака — бурята і цього перекладача, відправляючи кожную фразу через дві особи до третьої і таким же шляхом отримуючи відповідь.

Чертинтонській гіген був навіть художником і згодом намалював картину, що зображала наше перше з ним побачення.

Мимовільна п'ятиденний зупинка біля Тетунг — гола була для нас як не можна

більш приємна, так як ми могли в цей час зробити кілька екскурсій в сусідні гори і хоча б трохи познайомитися з їх флорою і фауною. Багатство тієї та іншої привели мене до рішення повернутися сюди з кумирні Чейбсен і присвятити ціле літо більш докладному вивчення навколишніх гір біля кумирні Чертинтон.

За словами наших супутників і місцевих жителів, з в'ючними верблюдами неможливо було пройти через гірський хребет, що стоїть по праву (південну) сторону Те— тунга, а тому ми залишили своїх тварин на пасовищі біля Чертинтона і примушені були найняти китайців перевезти на мулах і ослах наш багаж в кумирню Чейбсен...

По приході в Чейбсен ми були зустрінуті своїми дорожніми приятелями донірами і помістилися у великій порожній фанзі, яка служила складом продовольства і ідолів, які отримали чомусь відставку. У цьому просторому приміщенні ми могли розкласти і просушити зібрані дорогою колекції , що сильно постраждали від страшної вогкості, яка зустрічається скрізь на нагір'я Ганьсу. Як звичайно, з першого ж дня не було відбою від цікавих, що приходили дивитися на небачених людей і набридали нестерпно з раннього ранку до пізньої ночі. Ледве ми виходили зі своєї фанзи, як з'являлась густа юрба, яка не відставала навіть і в тому випадку, якщо кому-небудь з нас доводилося відправитися за необхідною справою. Наші колекції всього більше викликали подив і припущення. Деякі почали підозрювати, що зібрані рослини, шкури птахів і інше всі дуже цінні речі, але тільки місцеві жителі не знають в них толку. Втім, моя репутація, як доктора, що збирає ліки, дещо розсіяла подібні підозри.

Цілий тиждень пробули ми в Чейбсене, займаючись спорядженням в гори на іншу частину літа. Перш за все ми купили за 110 лан чотирьох мулів і найняли до себе в служіння монгола, який знав тангутську мову.

Закупівля інших дрібниць виявилася дуже утрудненою, так як з нагоди роз'їздів повсталих дунган торгівля знаходилася в сильному застої.

Залишивши всю зайву поклажу у Чейбсені, ми зав'ючили необхідні речі на куплених мулів, а також на двох своїх коней, та 10 липня відправилися назад у гори, які лежать по середній течії Тетунга, поблизу кумирні Чертинтон.

1 вересня ми з'явилися в Чейбсен, де в нашу відсутність напади дунган посилилися до крайнього ступеня. Піші, майже беззбройні міліціонери, які захищали кумирню і зібрані тепер тут в числі до 2 000 осіб, нічого не могли зробити кінним повстанцям. Ці останні під'їжджали до самої стіни Чейбсена і, знаючи, що нас там немає, кричали: "Де ж ваші російські захисники зі своїми хорошими рушницями ? Ми прийшли битися з ними". У відповідь на це міліціонери посилали іноді постріли, але кулі гнотових рушниць не потрапляли в ціль. Наші приятелі —доніри, бувші головними розпорядниками в кумирні, чекали нашого повернення, як манни небесної і, смішно навіть сказати, надсилали до нас у гори просити скоріше прийти в Чейбсен, захищати його від дунган.

Проте становище наше було дуже небезпечне, так як ми не могли поміститися тепер зі своїми верблюдами в кумирні, битком набитої народом, але повинні були розбити намет в одній версті звідси на відкритій луговий рівнині. Тут ми насамперед

організували захист на випадок нападу. Всі ящики з колекціями, торби з різними пожитками і запасами, так само як верблюжі сідла, були складені квадратом, так що ми утворили каре, всередині якого повинні були ми поміщатися при появі повстанців. Тут стояли наші штуцери з примкнутими багнетами і купами патронів, а біля них лежало десять револьверів. На ніч усі верблюди вкладалися і прив'язувалися навколо нашого імпровізованого укріплення і своїми незграбними тілами ще більш ускладнювали доступ, особливо верховим людям. Нарешті, щоб не пускати куль даром, ми відміряли з усіх боків відстані і помітили їх купами каміння.

Настала перша ніч. Всі замкнулися в кумирні, а ми залишилися одні самісінькі, лицем до лиця з інсургентами, які могли з'явитися сотнями, навіть тисячами і задавити нас числом. Погода була ясна, і ми довго сиділи при світлі місяця, розмірковуючи про минуле, про далеку батьківщину, про рідних і друзів, так давно покинутих. Близько опівночі троє з нас лягли спати, не роздягаючись, а один залишився на варті, яку ми несли по черзі до ранку. Абсолютно спокійно пройшов і наступний день.

Дунгани немов канули у воду, не показувався навіть і зачарований богатир. На третю добу повторилося те ж саме, так що підбадьорені мешканці Чейбсена пригнали з кумирні своє стадо і почали пасті його біля нашого намету. Шість днів простояли ми у Чейбсена і далеко не випадково піддавали себе подібній небезпеці: своєю ризикованою стоянкою ми купували можливість пробратися на озеро Куку-нор.

Прямий шлях до останнього лежить на міста Сен-гуань і Донкир, прямуючи через які можна досягти берегів озера в п'ять днів. Але так як Сен — гуань в цей час був зайнятий дунганами, то нам, звичайно, годі було й думати пройти по цій дорозі. Потрібно було пошукати іншого шляху, і він дійсно знайшовся завдяки нашому великому щастю. На третій день нашої стоянки біля Чейбсена сюди прийшли з верхів'їв Тетунга, з хошуну Мур-засак, три монгола, які, пробираючись вночі по гірських стежках, пригнали на продаж стадо баранів. Через якийсь час ці монголи мали повертатися назад і могли служити для нас чудовими провідниками; потрібно було тільки вмовити їх взятися за цю справу. Для більшого успіху я звернувся до свого приятеля чейбсенського доніра і зробив йому гарний подарунок. Підкуплений цим, донір умовив прийшлих монголів провести нас в хошун, тобто в Мур— засак з платою 30 лан за відстань, що не перевищує 135 верст.

Головна перешкода, що ставила в глухий кут наших майбутніх вожатих, полягала в тому, що ми зі своїми в'ючними верблюдами не мали можливості йти вночі по гірських стежках; слідуючи же днем, дуже легко могли зустріти дунган, які постійно їздять через гори з Сен-Гуаня в місто Тетунг. Ось тут-то і допомогла ризикована стоянка біля Чейбсена. "З цими людьми ви не бійтеся дунган, говорив донір вожатим монголам, подивіться, ми з двома тисячами чоловік зачинаємось в своїй кумирні, а вони вчотирьох стоять у поле, і ніхто не сміє їх зачепити. Подумайте самі: хіба прості люди можуть це зробити? ні, росіяни наперед все знають, і їх начальник неодмінно великий чаклун або великий святий". Така аргументація, прикладена до спокусливої цифри 30 лан, остаточно перемогла нерішучість мурзасакських монголів. Вони оголосили, що

готові вести нас, але тільки просять погадати при них же про те, в який день краще відправитися в дорогу. Мені до речі потрібно було зробити визначення широти Чейбсена, і я дістав свій універсальний інструмент, яким визначив висоту сонця, а потім зробив магнітне спостереження. Наші майбутні супутники дивилися на все це з вираженими очима, а потім почали гадати по-своєму.

Коли спостереження були закінчені, я оголосив, що з відправленням у дорогу слід зачекати. Така відстрочка для нас була необхідна, для того щоб звести всі колекції в кумирню Чертинтон і залишити їх там на зберігання з більшою безпекою, ніж в Чейбсені, який могли взяти дунгани. З ворожіння монголів також виходило, що слід не поспішати виходом і, крім того, необхідно було дати підмерзнути гірським болотам. Порадившись, ми вирішили призначити свій виступ на 23 вересня, а до тих пір зберігати все це в таємниці. Отримавши завдаток 10 лан, наші вожаті пішли в Чейбсен, а ми, не бажаючи більше стирчати під носом у дунган, відправилися назад у гори і розташувалися в південній околиці Південного хребта. Звідси мій товариш з'їздив в кумирню Чертинтон і здав тамтешньому гігену на зберігання ящики з колекціями, які неможливо було тягнути з собою на Куку-нор.

Нарешті настав жаданий день нашого відправлення, і 23 вересня, пополудні, ми вийшли з Чейбсена. Як сказано вище, шлях наш повинен був лежати по гірських стежках, лежачим в середині між двома Дунганськими містами : Се-гу-ань і Тетунг.

Схудлим і напівхворим верблюдам шлях по горах був занадто важкий, а тому ми розклали свою поклажу на всіх в'ючних тварин та, крім того, взяли одного мула з числа придбаних для літніх екскурсій.

Перший невеликий перехід пройшов благополучно, але на другий день вранці, неподалік від кумирні Алтин, трапилася історія.

Провідники заздалегідь говорили нам, що тут небезпечно, так як китайські солдати чатують стежку і грабують всіх, хто проходить, будь то свої чи дунгани. На це ми відповідали, що для нас рішуче все одно, хто б не були нападники грабіжники, і що ми зустрінемо кулями китайців так само, як і дунган. Дійсно, лише тільки ми показалися на виду кумирні Алтин, як з лощини, у відстані версти від нас, вискочили чоловік тридцять кінних, які зробили кілька пострілів у повітря і з криком кинулися до нашого каравану. Коли вершники підскакали кроків на п'ятсот, я наказав своїм провідникам махати їм і кричати, що ми не дунгани, але росіяни, і що якщо на нас зроблять напад, то ми станемо самі стріляти. Ймовірно, не почувши таких напоумлень, китайці продовжували скакати і наблизилися кроків на двісті, так що ми трохи не відкрили пальбу. На щастя, справа владналося благополучно. Бачачи, що ми стоїмо з рушницями в руках і не лякаємося криків, китайці зупинилися, зішли з коней і прийшли до нас, запевняючи, що вони помилилися, прийнявши нас за дунган. Звичайно, це була одна відмовка, так як дунгани ніколи не їздять на верблюдах; китайські солдати мали на увазі пограбувати наш караван у разі, якщо б ми злякалися їх криків і втекли від своїх в'ючних тварин. Через кілька верст повторилася та ж сама історія від іншої партії, що засіла на стежці, але і тут китайці пішли, нічим не

пожившись.

На третій день шляху мав бути самий небезпечний перехід через дві великі дунганські дороги з СЕК — Губаня в місто Тетунг.

Першу з цих доріг ми минули благополучно, але з вершини перевалу, ведучого на інший шлях, ми побачили у відстані 2 верст від себе купу кінних дунган, бути може, людина близько сотні. Попереду їх гнали велике стадо баранів, і ці кавалеристи були, по всій ймовірності, конвой. Помітивши наш караван, кінні зробили кілька пострілів і стовпилися при виході з ущелини, по якій ми йшли. Треба було бачити, що робилося в цей час з нашими провідниками. Напівмертві від страху, вони тремтячим голосом читали молитви і благали нас йти назад в Чейбсен; але ми добре знали, що відступ тільки підбадьорить дунган, які на конях таки легко можуть наздогнати наш караван, і тому вирішили йти напролом.

Маленькою купкою з чотирьох осіб, з штуцерами в руках, з револьверами за поясом, рушили ми попереду наших верблюдів, яких вели провідники — монголи, які мало не втекли при нашому рішенні йти вперед. Однак коли я оголосив, що в разі втечі ми будемо стріляти в них перш, ніж в дунган, то наші співтовариші волею-неволею повинні були слідувати за нами. Становище наше дійсно було дуже небезпечною, але іншого результату не належало; вся наша надія полягала в чудовому озброєнні, незнайомому дунганам.

Розрахунок виявився вірним. Бачачи, що ми йдемо вперед, дунгани зробили ще кілька пострілів і нарешті, підпустившись нас не ближче як на версту (так що ми ще не почали стріляти з штуцерів), кинулися тікати в обидва боки великої поперечної дороги. Тоді ми вільно вийшли з ущелини, перейшли велику дорогу і стали підніматися на наступний, дуже крутий і високий перевал. До довершення труднощів, настав вечір і піднялася найсильніша заметіль, так що наші верблюди ледь-ледь могли піднятися по стежці. Спуск був ще гірше, зробилося зовсім темно, і ми навпомацки полізли вниз, безперестанку спотикаючись і падаючи. Нарешті після години подібної ходьби ми зупинилися в такий вузький ущелині і густих чагарниках, що ледь знайшли місце для намету і тільки після великих зусиль могли розвести вогонь, щоб відігріти на ньому заляклі члени.

Наступні п'ять, днів шляху пройшли без всяких пригод, і ми благополучно досягли ставки Мур-засака, який мав своє місцеперебування на березі Тетунг— гола, всього в 12 верстах від дунганського міста Юнань-чень. Проте начальник цього монгольського засака, що належить в адміністративному відношенні вже до Куку-нору, жив постійно у великій дружбі з дунганями, які купували у нього худобу та привозили на продаж свої товари.

Завдяки листу чейбсенського доніра до Мур-засака, в якому він відрекомендував мене мало не родичем самого богдохана, ми отримали двох провідників до наступного тангутського стійбища, майже в самих верхів'ях Тетунга. Звичайно, при цьому не обійшлося без подарунків самому Мур— засаку; провідникам ж я платив кожному тепер по два цина на добу і давав продовольство.

Пройдений нами басейн верхньої течії Тетунг-гола носить цілком гористий характер, більшою частиною такий же дикий, як і біля кумирні Чертинтон. Як там, так і тут два головних хребта один з півночі, другий з півдня супроводжують плин описуваної річки, пускаючи від себе бічні відроги, які в Південному хребті служать розділом приток самого Тетунга та інших річок, що збігають то в Сілін-гол, то в Куку-нор. Найбільша з цих річок, зустрінута нами на шляху, була Бугук-гол; вона становить притоку Сілін-голу і тече в найвищій, надзвичайно мальовничій долині. На лівій стороні Тетунга Північний хребет поблизу міста Юнан — чень круто повертає на північ, до витоків річки Ецзіне. У той же час ці гори робляться ще вище, дуже скелясті і підіймають над собою вічносніжну вершину Конкир — одну зі священних гір тангутської землі.

Південний хребет, в просторі від Чейб-сена до Мур-засака, скрізь покритий на своїх північних схилах чагарниками, до яких в долині Бугук — гола приєднується в невеликій кількості ялиновий ліс; скати ж, звернені на південь, як і раніше представляють собою чудові пасовища. Далі, за Мур — засаком, до верхів'їв Тетунга, і особливо за невисоким перевалом через вододіл між басейном цієї річки і Куку — нором, характер гір змінюється: вони дрібнішають у своїх розмірах (за винятком лише головного хребта), мало мають скель, всюди представляють пологі скати, звичайно зайняті грудкуватими болотами, які переважають скрізь і по долинах. Чагарники зовсім зникають, за винятком лише жовтого курисьського чаю, який місцями зовсім покриває великі площі. Словом все сповіщає близькість степів Куку — нора, в рівнину якого ми вийшли 12 жовтня, а через день розбили свій намет на самому березі озера.

Мрія мого життя здійснилася. Заповітна мета експедиції була досягнута. Те, про що ще недавно мріялося, тепер перетворилося вже в здійснений факт. Правда, такий успіх був куплений ціною багатьох тяжких випробувань, але тепер всі пережиті негаразди були забуті, і в повному захваті стояли ми з товаришем на березі великого озера, милуючись на його чудові, темно — блакитні хвилі...

Тангути, або, як їх називають китайці, "сі-фань", одноплемінного тибетцям. Вони займають гористу область Ганьсу, Куку нор, східну частину Цайдама, але всього більше басейн верхнього течії Хуанхе, поширюючись звідси на південь до Блакитний річки, а може бути, і далі. За винятком Куку — нора і Цайдама вищеназвані місцевості біля тангутів носять загальне ім'я "амдо" і вважаються їх територією, хоча дане плем'я живе здебільшого змішано з китайцями і частково з монголами.

За своїм зовнішнім типом тангути різко відрізняються як від тих, так і від інших, але почасти нагадують циган. Загальний зріст їх середній, частиною навіть великий, статура кремезна, плечі широкі. Волосся, брови, вуса і борода у всіх, без винятку, чорні; очі чорні, звичайно великі або середньої величини, але не вузько прорізані, як у монголів. Ніс прямий, іноді (не дуже рідко) орлиний або кирпатий догори; губи великі і досить часто є відверненими. Вилиці хоча почасти і видаються, але не різко, як у монголів; лице взагалі довгасте, але не плоске; череп круглий; зуби відмінні, білі.

Загальний колір шкіри і лиця смаглявий, у жінок іноді матовий; крім того, жінки

взагалі менше зростом, ніж чоловіки.

На противагу монголам і китайцям, у тангутів сильно ростуть вуса і борода, але вони завжди їх голять. Волосся на голові також голять, залишаючи косу на потилиці; лами так само, як і у монголів, голять всю голову.

Жінки носять довге волосся, розділяючи його посередині і сплітаючи з боків голови в дрібні кіски від 15 до 20 на кожному боці; в ці косички чепурухи вплітають намиста, стрічки і тому подібні прикраси. Крім того, жінки рум'янять собі обличчя, вживаючи для цієї мети китайські рум'яна, а влітку суницю, яка в достатку росте по гірських лісах. Втім, звичай рум'янитися ми помітили тільки в Ганьсу; на Кукунорі і в Цайдамі його немає, бути може, тому, що тут важко діставати зілля, необхідне для цієї мети.

Одяг тангутів робиться з сукна або з баранячих шкур, що обумовлюється місцевим кліматом: надзвичайно сирим літом і холодною зимою. Літній одяг як чоловіків, так і жінок складається з сірого суконного халата, який дістає тільки до колін, китайського або власного виробництва чобіт і повстяної, звичайно сірої, низької капелюхи з широкими полями.

Сорочок і штанів тангути ніколи не носять, так що навіть взимку шуби надягають прямо на голе тіло; верхні частини ніг звичайно залишаються непокритими нижньою білизною. Багаті надягають халати з синьої китайської даби, що вже вважається франтівством, а лами, так само як і у монголів, носять червоний, рідше жовтий, одяг.

Взагалі одяння тангутів є значно біднішим, ніж монголів, так що шовковий халат, який часто-густо ми натрапляли в Халхі, в тангутській країні можна зустріти тільки як виняткову рідкість. Але який б не був одяг і пора року, тангут постійно опускає свій правий рукав, так що рука і частина грудей цієї сторони залишаються голими; подібна звичка не покидається навіть в дорозі, звичайно, якщо тому сприяє стан погоди.

Багаті чепуруни роблять оторочку свого одягу барсовими шкурами, одержуваними з Тибету, і, понад те, в лівому вусі носять велику срібну сережку з вставленим в неї червоним гранатом. Потім кресало і ніжик за поясом на спині, кисет і трубка на лівому боці необхідна належність костюма кожного тангута. Крім того, на Кукунорі і в Цайдамі всі вони, так само як і монголи, носять за поясом довгі широкі тибетські шаблі. Залізо на цих шаблях вкрай погане, хоча ціна їх дуже висока; по 3-4 лана за найпростіший клинок і до 15 лан за клинок з кращою обробкою.

Жінки, як згадано вище, носять той же самий одяг, що й чоловіки; тільки при парадному вбранні вони навішують через плечі широкі рушники, прикрашені білими кружками близько дюйма в діаметрі. Ці кружки робляться з раковин і насаджуються один від одного на відстані 2 дюймів. Крім того, червоне намисто, подібно до того, як і у монголів, складає саму істотну сторону франтівства багатьох жінок.

Універсальне житло тангутам становить чорний намет, зроблений з грубої і рідкісної, як сито, вовняної тканини. Навет прикріплюється до чотирьох кілків по кутах, а боки його притягуються на петлях до землі; в середині майже плоскої верхівки знаходиться поздовжній розріз, шириною близько фута, для виходу диму; цей проріз закривається під час дощу і на ніч.

Тільки в багатій лісами гористій області Ганьсу чорний намет замінюється іноді дерев'яною хатою або фанзою, там, де тангути живуть разом з китайцями і, подібно до них, займаються хліборобством. По своєму зовнішньому вигляду тангутські дерев'яні хати сильно нагадують наші курні білоруські, але споруджені ці хати гірше. У них зовсім немає дерев'яної підлоги, і навіть самі стіни зроблені без зрубу, прямо з неотесаних колод, покладених одна на іншу. Проміжки між колодами замазуються глиною, а плоский дах складається з накатника, зверху якого насипана земля; в середині такого даху влаштовано, начебто вікно, отвір для виходу диму.

Але й подібне житло занадто комфортно в порівнянні з чорним наметом. Тут, принаймні, тангут захищений від негоди, тим часом як у своєму чорному наметі його то мочить літній дощ, то морозить зимовий холод.

Головне заняття тангутів скотарство, яке доставляє все необхідне для їх невідгадливого життя. З домашньої худоби тангути розводять всього більше яків і баранів (не курдючних), в меншому числі тримають коней і корів. Багатство худоби взагалі вельми велике, що, звичайно, обумовлюється великою кількістю чудових пасовищ по горах Ганьсу і в степах озера Куку — нор; там і тут нам нерідко траплялося бачити стада сарлоков в кілька сотень, а баранів навіть у кілька тисяч голів, що належать одному господареві. Але владетелі подібних стад таки живуть у брудних, чорних наметах, як найбідніші з їхніх побратимів.

Багато-багато, якщо багатий тангутів надіне дабовий халат замість простого суконного та з'їсть зайвий шматок м'яса, у всьому іншому життя цієї людини нічим не відрізняється від життя його прислуги.

Характерними тваринами тангутської землі і нерозлучним супутником тангутам є довгошерстий як. Ця тварина розводиться також в Алашанських горах і в великому числі утримується монголами північній частині Халхи, рясної горами, водою і привільними пасовищами. Все це складає необхідні умови для яка, який живе добре виключно в місцевостях гористих і притому значно піднятих над рівнем моря. Вода становить необхідну потребу для яків; вони дуже люблять купатися і так спритно плавають, що на наших очах не раз перепливали швидкий Тетунг-гол, навіть з в'юком на спині. За величиною домашні яки дорівнюють нашій звичайній рогатій худобі, а за забарвленням вовни бувають чорні або строкаті, тобто чорні з білими плямами; зовсім білі яки зустрічаються лише зрідка.

Незважаючи на своє вікове рабство, як досі зберіг буйну вдачу дикої тварини; рухи його швидкі й спритні; в роздратованому стані він робиться небезпечним для людини своєю лютістю.

Як домашня тварина як найвищою мірою корисний. Він не тільки доставляє шерсть, чудове молоко і м'ясо, але вживається і для перевезення вантажів. Правда, щоб зав'язати яка, потрібно велике мистецтво і терпіння, але зате він з поклажею в 5-6 пудів відмінно йде по високих і крутих горах, іноді найнебезпечнішими стежками. Вірність і твердість кроку описуваної тварини дивовижні; як ліпиться іноді по таким карнизах, де ледве міг би пробратися козел або дикий баран.

У Тангутській землі, де мало верблюдів, які служать майже виключно в'ючними тваринами, і на них відправляються великі каравани з Куку-нора в Лхасу.

У горах Ганьсу стада яків пасуться майже без жодного нагляду; цілий день вони бродять на пасовищах, а на ніч приганяються до наметів своїх господарів.

Молоко, що доставляється коровами яків, чудового смаку і густо, як вершки, масло, яке з нього готується, завжди жовтого кольору і за якістю далеко вище масла коров'ячого. Словом, як у всіх відносинах надзвичайно корисне створіння, і не можна не побажати, щоб ця тварина поширилося у нас в Сибіру і в тих місцях Європейської Росії, які можуть доставити йому привільне життя, як, наприклад, на Уральських горах і на Кавказі, тим більше що подібна акліматизація не складе особливих труднощів.

Тангути їздять на яких навіть верхи. Для управління тваринам як при верховій їзді, так і при в'ючній якові протягують крізь ніздрі велике і товсте дерев'яне кільце, за яке прив'язана мотузка, що замінює узду.

Яки охоче схрещуються з домашніми коровами, і бики від такої помісі, звані монголами і тангутами "хайник", набагато сильніше і витривалішими для в'ючних їзди, а тому цінуються незрівнянно дорожче.

Невелика частина з бачених нами тангутів, що живуть разом з китайцями в околицях Чейбсена, займається землеробством, але осіле життя, мабуть, не по нутру їх рухомий натурі. Осілі тангути завжди заздять кочовим побратимам, які з своїми стадами бродять з пасовища на пасовище; притому пастушаче життя, звичайно, всього менш доставляє турбот ледачому характеру цього народу.

На своїх кочівлях тангути завжди розташовуються по кілька юрт разом і дуже рідко живуть поодинокі, що часто-густо роблять монголи. Взагалі характер і звички обох цих народів абсолютно протилежні. У той час як монгол прив'язаний виключно до сухої, безплідній пустелі і боїться вогкості більш ніж інших негараздів своєї батьківщини, тангут, що мешкає в країні, яка лежить поруч з Монголією, але прямо протилежна їй за своїм фізичним характером, став людиною зовсім іншого гарту. Вологість клімату, гори, розкішні пасовища ось що вабить до себе тангута, який ненавидить пустелю і боїться її як смертельного ворога.

У лісових горах Ганьсу деякі тангути, тільки дуже небагато, займаються гострінням дерев'яного посуду чашок для їжі і для збереження масла; втім, останнє зберігається головним чином у сарлочих або баранячих очеревинах.

Більше за інших розвинуте, можна сказати навіть єдине, заняття тангутів це сучення сарलोчої (рідше баранячої) вовни для сукна, з якого робиться весь місцевий одяг. Сучення проводиться як вдома, так і мимохідь, на довгій (3-4 фута) палиці, до вершини якої прироблена рогулька для висячого веретена. Однак тангути самі не тчуть сукна з готових ниток, але віддають цю роботу китайцям. Цікаво, що в Ганьсу вимір сукна при покупці (принаймні, у тангутів) проводиться розмахом рук, так що величина міри і відповідно до тому плата за неї залежать від зросту покупця.

У тангутській країні, де цегляний чай, з нагоди дунганських смут, дуже дорогий, його замінюють сушеними головками жовтої цибулі, удосталь зростаючої по горах, і ще

якоюсь травою, яку сушать і пресують на зразок тютюну. Головна фабрикація такого чаю відбувається в місті Донкирі, а тому він відомий під ім'ям " донкирського ". Огидний настій цієї трави тангути приправляють молоком і п'ють в неймовірній кількості. Подібно до того, як і у монголів, котел з чаєм цілий день не сходить з вогнища, і чаювання проводиться, напевно, близько 10 разів на день; кожен гість неодмінно пригощається чаєм.

Необхідну приналежність чаю становить дзамбу, жменя якої сиплеться в чашку, до половини наповнену чаєм, і потім розминається тут руками в круте тісто, до якого для смаку підбавляти масло і сушений сир (чурма). Втім, подібні додавання зустрічаються тільки у заможних ; бідні ж задовольняються однією дзамбу з чаєм. Це становить головну їжу тангутів, які взагалі мало їдять м'яса. Навіть багатий тангут, що володіє декількома тисячами голів худоби, рідко вб'є для себе барана або сарлока.

Після чаю і дзамбу тангути їдять всього більше тарик, тобто закип'ячене кисле молоко, з якого попередньо зняті вершки для масла. Тарик найулюбленіша молочна їжа тангутів, і його можна знайти в кожному наметі; понад те, багаті готують із сиру з маслом особливий сир, але це вже вважається великою розкішшю.

Так як тангути, за вельми малими винятками, самі не займаються землеробством, то для покупки дзамбу, так само як і іншого необхідного, вони їздять в місто Донкир, що становить найважливіше торгове місце описуваного народу. Сюди тангути женуть худобу, везуть шкури, шерсть і міняють все це на дзамбу, тютюн, дабу, китайські чоботи та інше, так що торгівля в Донкирі головним чином мінова. На Кукунорі і в Цайдамі навіть ціна речей визначається не грошима, але кількістю баранів, що йдуть в обмін.

Привітання при зустрічі у тангутів полягає в тому, що вони витягують горизонтально обидві руки і кажуть "ака — тему", тобто "здрастуй". Слово ака", подібно до того, як у монголів " нохор ", висловлює тут те ж, що наше " пан " або " шановний добродію ", і часто вживається в розмовах. При першому знайомстві і взагалі при відвідуванні будь-кого, особливо важливої особи, тангути завжди дарують шовковий хада; якістю хадаку до деякої міри визначається взаємна приязнь гостя і господаря.

Подібно монголам, тангути надзвичайно старанні буддисти і притому страшно забобонні. Різне чаклунство і гадання поруч з процесіями релігійного культу зустрічаються у описуваного народу на кожному кроці. Ревниві прочани щорічно відправляються в Лхасу. Лами у тангутів в загальному шануванні, і вплив їх на народ безмежний. Тільки кумирні в тангутській землі зустрічаються рідше, ніж в Монголії, так що гігени, яких тут також досить багато, іноді живуть у чорних наметах разом з простими смертними. Останні після закінчення життя не зариваються в землю, але викидаються в ліс або в степ на поживу грифам і вовкам.

© Переклад Віктора Часника. 2014